

OPĆINA POSUŠJE, 2019.

ELABORAT O ZAŠTITI I KORIŠTENJU GRADITELJSKE BAŠTINE NA RIČINI

Autorice: dr. sc. Nina Čuljak i dr. sc. Edita Vučić

Suradnica na izradi elaborata: Josipa Penava, mag. arheolog.

Sadržaj

1. UVOD	3
2. POVIJESNO – PROSTORNI OKVIR	4
3. ARHEOLOŠKI POTENCIJAL OPĆINE POSUŠJE	7
3.1. ARHEOLOŠKI LOKALITETI OPĆINE POSUŠJE: OD PRAPOVIJESTI DO KRAJA SREDNJEG VIJEKA	8
3.2. MUZEJSKA ZBIRKA U “U KUĆI OCA MOJEGA” U POSUŠJU	20
4. ARHEOLOŠKA I DRUGA POVIJESNA ARHITEKTURA NA LOKALITETU RIČINA (ČITLUK) U OPĆINI POSUŠJE	24
4.1. ORIJENTACIJSKA SKICA OBUHVAĆENE POVIJESNE ARHITEKTURE	30
4.2. STARI MOST NA RIČINI	32
4.2.1. TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA MOSTA	36
4.3. NEKROPOLA SA STEĆCIMA NA RIČINI (“RUDEŽINE”)	38
4.3.1. TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA NEKROPOLE	40
4.3.2. DOKUMENTACIJSKE KARTICE SVIH STEĆAKA NEKROPOLE	42
4.4. NEKROPOLA SA STEĆCIMA NA RIČINI (“LUKA”)	56
4.4.1. TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA NEKROPOLE	58
4.4.2. DOKUMENTACIJSKE KARTICE SVIH STEĆAKA NEKROPOLE	60
4.5. MOTIVI NA STEĆCIMA RIČINE U ŠIREM KONTEKSTU MOTIVA SA STEĆAKA	75
4.6. POTREBNE MJERE ZAŠTITE I DALJNJE PREZENTACIJE LOKALITETA	79
5. ZAKLJUČAK	86
6. PRILOZI	87
7. KORIŠTENJA LITERATURA	96
8. RESEARCHSTUDY ON THE PROTECTION AND UTILIZATION OF ARCHITECTURAL HERITAGE IN RIČINE AREA	98
9. PODATCI O AUTORIMA I SURADNICIMA	99

1. UVOD

Elaboratom o zaštiti i korištenju graditeljske baštine na Ričini (Općina Posušje) autorice su nastojale iscrpnim terenskim pregledom i studioznim proučavanjem sve dostupne pisane građe o ovom lokalitetu, predložiti stručno mišljenje o daljnjem korištenju i mjerama zaštite istoga, ali također i prvi put u potpunosti dokumentirati sve kasnosrednjovjekovne spomenike na obuhvaćenom području. Time je stvorena polazišna baza podataka za buduća proučavanja ovog lokaliteta, te materijal koji je prvenstveno dokumentacijskog, a potom i znanstvenog karaktera. Autorice su nastojale dati što detaljniji prikaz aktualnog stanja očuvanosti i ugroženosti povijesne arhitekture na Ričini i na taj način omogućiti planiranje daljnjih aktivnosti kojima je cilj istraživanje, konzervacija i prezentacija povijesne graditeljske baštine. Ovaj elaborat je stoga popraćen detaljnim dokumentacijskim karticama svih kasnosrednjovjekovnih spomenika vidljivih u trenutku terenskih obilazaka (*i.e.* veljača/ožujak/travanj 2019. god.) kao i kartama (topografskim, ortofoto), zračnim snimcima lokaliteta, te fotodokumentacijom koja je priložena na popratnom DVD disku, kao poseban dokument.

Koncepcija rada je sljedeća: nakon uvodnog dijela slijedi povijesno - prostorni okvir, zatim pregled lokaliteta (prapovijest, antika, srednji vijek) sa šireg prostora Općine Posušje. U ovom poglavlju tema elaborata se stavlja u povijesno - geografski kontekst pri čemu se također upozorava na arheološki potencijal Općine. Riječ je o lokalitetima koje bi svakako trebalo uzeti u obzir prilikom planiranja turističke promocije. Zatim slijedi središnje poglavlje koje je sama tema ovog elaborata, a riječ je o graditeljskoj baštini na Ričini. Tu su predstavljene tri okosnice predmetnog prostora: grupe stećaka zapadno od korita Ričine ("Rudežine"), grupe stećaka istočno od korita Ričine ("Luka", u sastavu današnjeg katoličkog groblja) i napokon Stari kameni most. Stari kameni most na Ričini predstavlja novovjekovnu arhitekturu iznimnog sklada i značaja za lokalnu zajednicu, radom čijih klesara je i izgrađen tijekom 30-tih godina XX. st. Ovo poglavlje je popraćeno iscrpnim dokumentacijskim karticama svih arheoloških spomenika, kao i studijom ukrasa / motiva na njima. Također je izneseno mišljenje o trenutnom stanju očuvanosti ovih spomenika i mogućim daljnjim mjerama proučavanja i zaštite istih. Na koncu slijede zaključna razmatranja, popis korištene literature, priloga i kratke bilješke o autoricama i suradnicima na izradi elaborata.¹

1 Autorice se zahvaljuju načelniku Općine Posušje, gosp. Branku Bagi, kao i gđi Dragici Lebo, višoj stručnoj suradnici za pripremu i provedbu razvojnih projekata, na ukazanom povjerenju i ustupljenoj pomoći općinskih geodeta i arhitekta. Također zahvaljuju i Federalnom ministarstvu kulture i športa na prepoznavanju važnosti ovog projekta kojeg su financijski podržali.

2. POVIJESNO – PROSTORNI OKVIR

Karta 1 – Posušje na raskrižju putova

Geografski, prostor zapadne Hercegovine većim dijelom obuhvaća administrativno-teritorijalnu jedinicu Županiju Zapadnohercegovačku koja se dijeli na područja gradova Širokoga Brijega - 387,6 km² i Ljubuškoga - 282,7 km², te općina Posušje - 461,1 km² i Grude - 220,8 km², ukupne površine 1.362,2 km². Velikim dijelom prostor Županije pripada makroregiji niske Hercegovine, a samo manjom površinom, u području sjevero-istočnog dijela općine Posušje, pripada području visoke Hercegovine, tj. Visokoga krša.²

Posuška kotlina proteže se od Vranića do Zavelima i od Tribistova do brda iznad Batina i Osoja. Oko ove geografske okosnice, razvila se današnja Općina Posušje, koja se prostire na površini od 461 km². Prirodno-geografska obilježja Općine čine visoki planinski masivi i polja, čija je plodnost ovisna od klime koja je na prostoru Posušja prijelazna iz mediteranske u kontinentalnu.

Prvi spomen Posušja u povijesnim vrelima nalazi se u opisu *shoda* (zbora) kojega je sazvala Margareta, udovica plemića Nelipića iz Sinja, datiran u 1378. godinu. U ispravi se navode krajevi mjesta iz kojih su ljudi stigli na zbor. Navodi se i *item de*

2 V. ŠIMUNOVIĆ, 2011, 161-181.

Posuge. Između ostalih zboru su prisustvovali i žitelji Posušja koje je očito pripadalo Nelipićima. Izvješće sa zbora čuva se u splitskoj biskupiji.³ Ovaj dokument svjedoči o turbulentnim povijesnim zbivanjima koja su se događala nakon smrti vojvode Nelipića, veoma utjecajnog predstavnika hrvatskog plemstva. Njegovu je smrt pokušavao iskoristiti kralj Ludovik Anžuski da bi slomio moć hrvatskih velikaša. On je na nasljednike pokojnog Nelipića poslao dvije vojske, te su oni bili primorani potpisati pomirbeni ugovor s obje strane (slavonskim banom Nikolom i bosanskim banom Stjepanom Kotromanićem).⁴

Drugi se puta Posušje spominje u jednom od dubrovačkih dokumenta iz 1403. godine (*in Posusse*) gdje je zabilježen dolazak kralja Ostoje u Posušje i njemu upućeno dubrovačko poslanstvo.⁵ Idući spomen Posušja je već 1408., gdje se navodi u povelji bosanskog kralja Ostoje (*Oppidum Imoschi cum provincia Imota et Posusije cum omnibus iuribus et territoriis*).⁶ Riječ je o povelji datiranoj 28. prosinca 1408. god., kojom kralj Ostoja daruje Posušje s nekim drugim posjedima plemićkoj obitelji Radivojevićima (gospodarima zapadnog Huma).⁷ Kao što se vidi iz priloženog citata, Posušje se u ovoj povelji spominje na način da podrazumijeva jednu veću upravnu jedinicu kasnog feudalizma koja se uvjetno može nazvati župom (s naglaskom da je riječ o kasnosrednjovjekovnoj župi lat. *provincia*)⁸.

Kao jedna zanimljivost vezana uz srednjovjekovnu povijest ovog kraja je pitanje ubikacije grada *Rixachi*, koji je spomenut među posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače u povelji kralja Alfonsa V., datiranoj 1. lipnja 1454. god.⁹ Riječ je o svojevrsnom priznanju posjeda oblasnom gospodaru Kosači od strane stranog vladara. U povelji je navedeno: *Imoschi cum castris et pertinentiis suis, civitate antiqua cum pertinentiis suis, civitate Prologaz cum pertinentiis suis, civitate Ro(g) cum castris et pertinentiis suis, **civitate Rixachi cum pertinentiis suis**, civitate Chrusevaz cum castris et pertinentiis suis, civitate Pontis...*¹⁰

Obzirom na slijed nabrojanih lokaliteta, logično je bilo tražiti ovaj grad negdje na posuškom prostoru (naziv upućuje i na tok rijeke Ričine). Smatramo da i nakon više mišljenja znanstvenika koji su se bavili ovom problematikom, još uvijek ne možemo sa sigurnošću locirati ovaj srednjovjekovni grad. Postoji nekoliko mogućih lokacija koje bi svakako trebalo ponovno arheološki pregledati, a trenutno se

3 S. GUNJAČA, 1957, 221-222; P. OREČ, Posušje u pisanim izvorima, Inv. br. 527; R. JOLIĆ, 1998, 9-10.

4 S. GUNJAČA, 1957, 221-222.

5 Prema Jorgi (N. JORGA, 1899, 90), a to prenose i M. VEGO, 1957, 95 i R. JOLIĆ, 1998, 10, Dubrovnik je uputio poslanstvo kralju Bosne "in Posusse". Sačuvani su fragmenti tog pisma koje vjerojatno datira iz travnja te godine, mada je Jorga stavio mjesec pod znak upitnika.

6 E. FERMENDŽIN, 1892, 88.

7 E. FERMENDŽIN, 1892, 87-88; M. SIVRIĆ, 1999, 142, bilj. 6.

8 Više o ovoj problematici vidjeti kod: P. ANĐELIĆ, 1999, 177 i bilj. 47.

9 L. THALLÓCZY, 1914, 394, 398.

10 L. THALLÓCZY, 1914, 398.

Slika 1: Pogled na Stari kameni most na Ričini i stečke (foto: N. Čuljak, 7.4.2019.).

dosta argumentirana čine razmišljanja P. Oreča da se ovaj grad nalazio čak izvan današnje Općine Posušje u selu Ričice na položaju Gradina (u Općini Imotski).¹¹ Ipak, smatramo da postoji još nekoliko lokacija na prostoru Općine Posušje koje bi trebalo temeljito ispitati prije iznošenja konačnog mišljenja o lokaciji ovog grada, a samim tim i o promjeni gospodara ovog prostora.

Također, smatramo potrebnim spomenuti da je u geografskom smislu glavnina ovog elaborata locirana na prostor Ričine, u mjestu Čitluk u Općini Posušje. Kao što se vidi iz povijesnih izvora, nazivi Posušje i Ričina su veoma stari i dokumentirani još od srednjeg vijeka. Za naziv Čitluk moramo naglasiti da je to naziv koji je novovjekovni, tj. nije postojao na ovim prostorima prije osmanskih osvajanja. Riječ je o turcizmu koji označava imanje - posjed, odnosno vjerojatno se odnosilo na posjed nekog age koji je kasnije prerastao u naselje.¹²

11 P. OREČ, 1994, 90-96; R. JOLIĆ, 1998, 11.

12 P. SKOK, 1971, 322; R. JOLIĆ, 1998, 12.

3. ARHEOLOŠKI POTENCIJAL OPĆINE POSUŠJE

Prvo i jedino sustavno rekognosciranje i popisivanje arheoloških lokaliteta Općine Posušje obavljeno je davnih 80-tih godina XX. st., i to za potrebe izrade *Arheološke karte* i *Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine* (publiciran 1988. god.). Jedan tako ozbiljan projekt na razini države bio je moguć zahvaljujući dobro koordiniranom sustavu, čije su jezgro činili znanstvenici - arheolozi iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Do današnjeg dana na prostoru Općine Posušje nije ažuriran popis koji imamo iz 1988. god., iako je posve jasno da njime nisu obuhvaćeni svi lokaliteti, kao i to da je nažalost dosta arheoloških ostataka (primjerice stećaka) nepovratno uništeno brojnim građevinskim aktivnostima privatnog karaktera.

Posve je evidentno da je nužno napraviti novo rekognosciranje na prostoru Općine Posušje, koje bi rezultiralo preciznim i što potpunijim informacijama o svim povijesnim spomenicima i arheološkim lokalitetima na ovom prostoru.

Iz još uvijek aktualnog popisa lokaliteta proizlazi da su na prostoru Općine Posušje najzastupljeniji lokaliteti iz prapovijesnog razdoblja, što je naravno, samo posljedica loše arheološke istraženosti ovog prostora i činjenice da su prapovijesne građine dosta zastupljene i većinom neatraktivne kao lokacije za suvremene gradnje. Stoga su nešto bolje sačuvane u odnosu na lokalitete kasnijih perioda, koji su uglavnom preslojeni novijom gradnjom.

Tabla 1: Registrirani arheološki lokaliteti na prostoru Općine Posušje (prema *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*).

Tabla 2: Zastupljenost arheoloških lokaliteta prema razdobljima na prostoru Općine Posušje (prema: *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*).

Može se ustanoviti da je prostor Općine Posušje bogat arheološkim lokalitetima i da među njima postoji veći broj onih koji se mogu već sada uklopiti u turističku ponudu Općine. Tu prvenstveno mislimo na veoma zanimljive i reprezentativne kasnosrednjovjekovne nekropole sa stećcima, ali također i neke starije lokalitete (primjerice starokršćansku baziliku na položaju Brižak u Posuškom Gradcu). Također, od posebnog značaja za promociju kulture i baštine Posušja je muzejska zbirka "U kući oca mojega" u Posušju, koja nažalost još uvijek nema uposlene arheologe koji bi mogli voditi zbirku, organizirati izložbe, upotpunjavati zbirku artefaktima s novih arheoloških istraživanja i sl. Općenito se osjeti nedostatak organiziranog postupanja prema povijesnoj baštini, što je svakako posljedica nedostatka uposlenog stručnog kadra iz oblasti arheologije koji bi provodio nova istraživanja i organizirao promociju dosada istraženih lokaliteta te na taj način obogatio turističku ponudu Općine Posušje.

3.1. ARHEOLOŠKI LOKALITETI OPĆINE POSUŠJE: OD PRAPOVIJESTI DO KRAJA SREDNJEG VIJEKA

Prvi tragovi naseljavanja prostora današnje posuške Općine vezani su za razdoblje prapovijesti. Najranije arheološki dokumentirane potvrde naseljavanja ovog prostora potječu iz mlađeg kamenog doba (neolitik). Riječ je o nalazima zabilježenim u: Vukovim njivama (Gradac), Ilčinovoj lazini (Batin) i Pratarušama.¹³ Kasnija prapovijesna razdoblja mnogo su zanimljivija, budući da su ostavila dva autentična i danas još uvijek vidljiva traga svoga postojanja. Riječ je o karakterističnim grobnim humkama - tumulima, te naseljima na izdignutim i dobro fortificiranim položajima - gradinama. Oni govore o odnosu prema životu i smrti stanovnika Posušja, onih koji su ovaj kraj naseljavali tijekom zadnja dva tisućljeća prije Krista. Jedno od poznatijih gradinskih naselja smješteno je na Nečajnu (Osoje), na granici Općine Posušje s Grudama. Najvažnije istraženo nalazište Posuške kulture je upravo ova gradina na Nečajnu.

Na samom kraju prapovijesnog razdoblja, prvi puta na povijesnu scenu izranjaju najstariji izvori i vijesti o stanovništvu ovih prostora. To je vrijeme kada se na zalasku prapovijesti otvaraju vrata novog razdoblja, koje je s jedne strane uvjetovano kontaktom s helenističkom grčkom kulturom, a s druge strane suočeno s osvajачkim ambicijama velike 'sile u formiranju' tog vremena - Rimskog carstva. Upravo zahvaljujući trgovačkim i osvajачkim ambicijama naprednijih susjeda, danas raspolazemo s prvim vijestima o narodu koji je ovdje živio. Antički pisani izvori

13 Postoje i drugi lokaliteti, o ovima je pisao P. Oreč, vidjeti detaljnije: P. OREČ, 1978.

Slika 2: Ortofoto snimak gradine Nečajno.

ih općenito nazivaju Ilirima, iako je riječ o više različitih (na neki način srodnih) naroda, odnosno plemena. Jedno od njih, pleme Delmata, svoje je ime ostavilo na prostoru Dalmacije, te je po svoj prilici naseljavalo i prostor današnjeg Posušja.¹⁴ Ipak, moramo naglasiti da je pitanje prostora i granica među pojedinim protopovijesnim plemenima (uvjetno rečeno "ilirskim plemenima") još uvijek otvoreno i diskutabilno.

Antičko razdoblje ostavilo je na prostoru Posušja brojne lokalitete. Naseobinski tragovi iz rimskog razdoblja evidentirani su na više položaja u Vinjanima, Dočićima i Orlovom kuku u Čitluku. Rimske utvrde zabilježene su u Tribistovu (Gradina i Oluja), Rastovači (Vučja gradina) i Batinu (Velika gradina).

Arheološko istraživanje lokaliteta na Gradini u Posuškom Gracu započeo je Franjo Fiala krajem XIX. st. Na osnovu očuvane arhitekture i otkopanih rimskih nalaza (ukrašenih kamenih ulomaka, epigrafskih spomenika, numizmatičkih nalaza i drugih metalnih artefakata, itd.) bilo je jasno da je riječ o značajnom antičkom rimskom lokalitetu. Zabilježena su različita mišljenja, odnosno pokušaja interpretiranja tog lokaliteta.¹⁵ Prema Đ. Basleru riječ je o terasastom svetištu u Gracu kod Posušja.¹⁶ U blizini Gradine Fiala je također registrirao i ostatke rimske utvrde na lokalitetu Kulina.¹⁷

14 B. ČOVIĆ, 1976, 240.

15 O ovom i drugim antičkim lokalitetima na prostoru Posušja vidjeti detaljno kod: R. DODIG, 1998, 41-53.

16 Đ. BASLER, 1983, 67-71.

17 R. DODIG, 1998, 45.

Slika 3: Pogled prema mogućem prapovijesnom tumulu s naknadnim kasnosrednjovjekovnim ukopima na položaju Ričina u Čitluku kod Posušja (foto: N. Čuljak).

Osim ostataka rimskog naselja u Posuškom Gradcu, evidentirana je i kasnoantička bazilika smještena u suvremenom katoličkom groblju na položaju Brižak. Upravo ova kasnoantička, odnosno starokršćanska crkva svjedoči o širenju kršćanstva ovim prostorom u razdoblju prije doseljenja Slavena. Otkrivena je 1968. godine kada je i istražena pod vodstvom Petra Oreča i Pavla Anđelića. Konzerviranje i djelomično restauriranje zidova izvedeno je 1975. godine.¹⁸ Godine 2015. bazilika je iznova konzervirana i zaštićena te su postavljene informativne ploče za posjetitelje lokaliteta. Budući da se ovdje osim kasnoantičke bazilike nalazi i srednjovjekovna nekropola sa stećcima, kao i ostatci iz rimskog, ali i srednjovjekovnog razdoblja, posve je jasno da je ovdje riječ o dugom kontinuitetu korištenja koji uostalom traje i danas (aktivno katoličko groblje).

Bazilika se sastoji od sjeverne (prezbiterij, naos, narteks, krstionica, đakonion i prostorija nejasne namjene) i južne crkve koja je manjih dimenzija (prezbiterij i naos). Na prostoru bazilike pronađen je veći dio arheološkog materijala koji se odnosi na crkveni namještaj: mramorni stupići, grede i komadi ploča od miljevine. Pronađeno je ulomaka zemljanih posuda, metalnih predmeta i stakla.¹⁹

18 P. OREČ, 1982, 56.

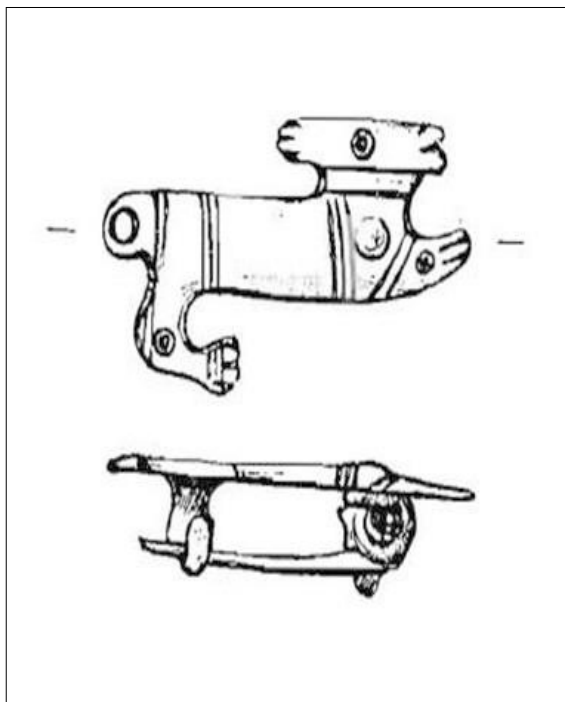
19 P. OREČ, 1968, 62-76.

Slika 4: Bazilika u Posuškom Gracu prije konzervatorsko-restauratorskih radova (foto: E. Vučić).

Slika 5: Kripta poslije konzervacije i restauracije (foto: J. Penava).

Slike 6-7: Srebrna fibula nađena u kripti (preuzeto iz P.Oreč, 1968.), desno fotografija istog artefakta (foto: J. Penava).

Značajno otkriće predstavlja i križolika baptismalna piscina (krstionički zdenac) koja se nalazi uz sjeverni zid do naosa i narteksa. Zbog konzervatorskog zahvata pokrivena je zemljom, a njena konzervacija i prezentacija ostavljena je za neka druga vremena. U crkvi je otkrivena i grobnica na svod koja uz zapadni zid ima sagrađene ulazne stepenice. Iako je grobna cjelina bila devastirana, vrijedan nalaz iz nje predstavlja kasnoantička srebrna fibula sa željeznim trnom. Fibula prikazuje životinju u trku s rupom na repu, krugovima na zglobovima i očima, te ugraviranim linijama kod nogu i na vratu.

U grobu otkrivenom u naosu male crkve na lokalitetu Crkvina – Brižak pronađen je par starohrvatskih ostruga s izrazito malim trnom, ukrašenim rozetama na krakovima i garnitura za zakopčavanje. Ostruge potječu s početka IX. st., a Maja Petrinec smatra kako je ova ostruga najstariji primjerak na području ranosrednjovjekovne Hrvatske.²⁰ Riječ je o nalazima karakterističnim za rani srednji vijek ovih prostora, koji govore o sekundarnom korištenju postojeće kasnoantičke arhitekture i groblja.

Za razliku od skromnih tragova života u početnom dijelu srednjeg vijeka, mnoštvo je nalaza iz razdoblja kasnog srednjeg vijeka na prostoru Općine Posušje. Posuško stanovništvo je po uzoru na svoje susjede u to vrijeme za svoje pokojne izrađivalo monumentalne kamene nadgrobne spomenike (često ukrašene): stećke. Stećci

20 M. PETRINEC, 2009, 168.

se kao jedinstvena skupina nadgrobnih spomenika izdvajaju na širemu europskom području. Područje Hercegovine smatra se kolijevkom njihova nastanka obzirom na podatak da su tu pronađene dvije najstarije ploče trebinjskih župana Grda (1151.-1178.)²¹ i Pribiliše iz 1241. godine. Iako u narodu postoje različiti nazivi (mašet, kam, bilig, kamik, mramorje, steljac, usađenik i dr.) za ove nadgrobne spomenike, znanost se danas najviše služi riječju *stećak-stojećak*²² kao atribut za nešto čvrsto, postojano i visoko.

Oblik je primarna osobina stećka pa je stoga, obzirom na njihov razvojni put, utvrđeno postojanje više podvrsta. Dimenzijama oblici evoluiraju od jednostavnijih i manjih prema većim i složenijima. D. Sergejevski je 1952. godine dao opću podjelu na *ležeće* i *stojeće* stećke. Najjednostavniji oblik nadgrobnog spomenika je ploča. Najstariji primjerci datirani u XII. i XIII. st., pronađeni su u istočnoj Hercegovini. Ploče su rasprostranjene u cijeloj srednjovjekovnoj Europi i najzastupljeniji su oblik na većini naših lokaliteta. Sukladno širenju državnog teritorija pod vlašću bana Stjepana II., jačanju trgovačkih veza s mediteranskim zemljama i razvojem rudarstva sredinom XIV. stoljeća, pojavljuje se novi tip nadgrobnog spomenika prizmatičnoga oblika, poznat pod nazivom sanduk. Izrađuje se kontinuirano do vremena izumiranja stećaka. Najstariji primjerci nalaze se na

Slika 8: Lokalitet Brižak – stećak uz kasnoantičku baziliku primjer kontinuiteta sakralno – funerarnog prostora kroz stoljeća (foto: E. Vučić).

21 M. VEGO, 1981, 142, M. VEGO 1963, 196. - Na njemu je ćirilski natpis koji glasi: *zida jemu raku brat župan Radomir*; kao i uklesano ime majstora Braje

22 U starom govoru *stojeći-steći*

nekropoli u Vranjevom Selu i pripadaju obitelji Nikolića, te na nekropoli Grčka glavica - Biskupu kod Konjica, gdje su pokopani članovi obitelji Sankovića.²³ Tip nadgrobnog spomenika poznat kao sljemenjak klesan je slično sanduku, a razlikuje se po tome što mu je gornja strana oblika dvije kose vode, tj. krova kuće. Njegove čelne strane imaju oblik peterokutnika. Izgledom simbolizira grob kao kuću, a poznat nam je već preko etrurskih i ranokršćanskih, pa i rimskih sarkofaga. Nadgrobni spomenik oblika križa pojavljuje se krajem XV. st. i postaje prihvaćenim u sljedećim stoljećima. Različitih je veličina i ukrasa kao i svi do sada navedeni nadgrobni spomenici. Veličine krakova su različite i obično je donji uspravni, duži od poprečnih. Osnovna razlika ogleda se u oblikovanju poprečnih i gornjeg uspravnog kraka. Navedeni nadgrobni spomenici klesani su samostalno ili u kombinaciji s postoljem (iz jednoga ili dva komada kamena). Iako postoje i druge varijante oblika nadgrobničkih spomenika, naveli smo one koji su zastupljeni na prostoru zapadne Hercegovine. Stećci su danas postali prepoznatljivo i karakteristično znamenje ovih prostora, jedinstven spomenik brojnošću zastupljen upravo na prostoru Hercegovine, te kao takav uvršten i na UNESCO-ov Popis svjetske baštine 2016. godine.

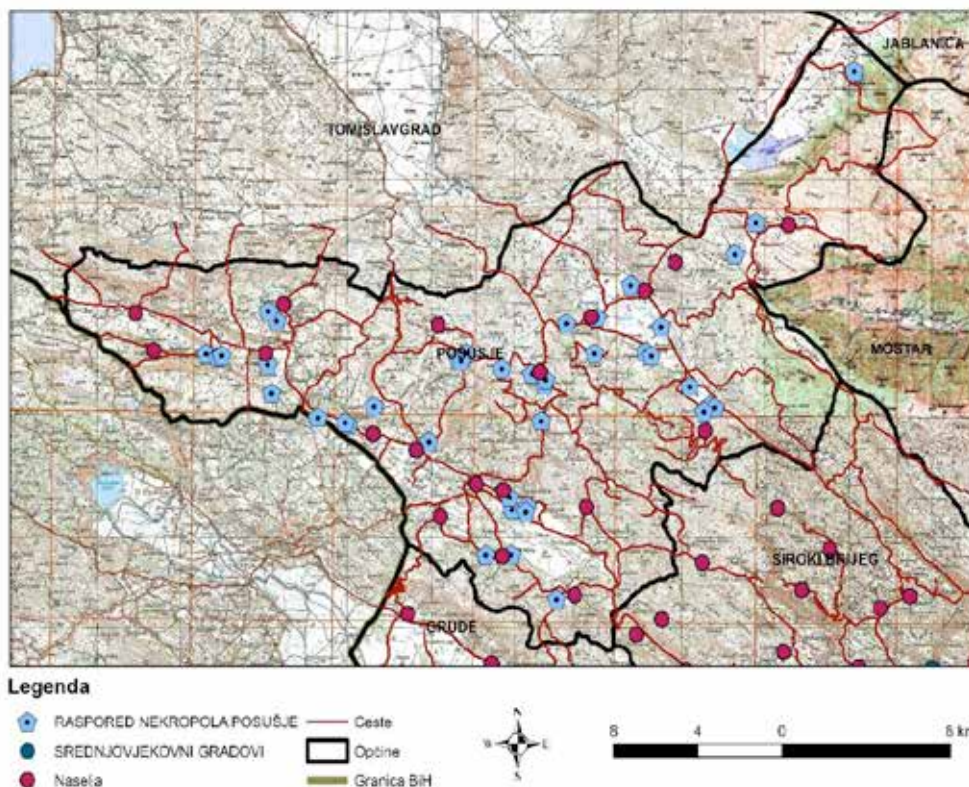
Rekognosciranja i revizije terena rezultirali su podacima o diferenciranosti po pitanju oblika, dimenzija i brojnosti stećaka, reljefnih motiva, njihovoga smještaja na plohama nadgrobničkih spomenika, te prostornom rasporedu nekropola. Promatrajući nekropole u odnosu na ambijent u kojemu se nalaze, uočljiv je smještaj na ili uz prapovijesne gomile, gradine, antičke komunikacije, groblja, rijeke, plodna polja, kasnoantičke ili ranosrednjovjekovne crkve i utvrđene gradove.

U razdoblju srednjeg vijeka kao glavne prometnice korištene su stare rimske komunikacije koje su se najčešće protezale duž prirodnih usjeka, nagiba i rubova polja, tako da im je smjer većinom bio pravocrtan. Ceste su povezivale dva naselja, a u neposrednoj blizini nalazili su se *opidumi* (gradinske utvrde). Bojanovski je imotsko-bekijsko i posuško područje podijelio na četiri trase komunikacija. Prvu čini pravac Studenci – Postranje – Proložac – Imotski – Gorica – Drinovci, drugu Vinica – Vir – Vinjani – Posušje – Posuški Gradac – Kočerin – Čerin, treću Duvanjsko polje – Rakitno – Polog – Žovnica i četvrtu Roško polje – predjeli Rame i Drežnice. Ove su ceste presijecale poprečne komunikacije, dok je preko svih vodila prometnica usporedna s glavnim putnim pravcem Salona – Narona. Visoravan Rakitno bila je sjecište putnih pravaca koji su vodili iz Imotskog, Duvanjskog i Ljubuškog polja. Bojanovski navodi cestu koja ide sa zapada prema istoku iz smjera Trilja prema Kamenskom – Buškom blatu – Duvanjskom polju; Lovreč – Studenci – Buško blato – Duvanjsko polje; Imotski – Proložac – Vinjani – Zagorje – Duvanjsko polje; Klobuk – Drinovci – Ružići – Posuški Gradac – Rakitno.²⁴

23 D. LOVRENOVIĆ, 2009, 59.

24 I. BOJANOVSKI, 1977, 1973, 132-136

Prostorni raspored nekropola u općini Posušje

Sustavni popis kasnosrednjovjekovnih nekropola stećaka Bosne i Hercegovine, opsežno rekognosciranje terena i monografske obrade pojedinih nekropola i područja, uslijedili su 50-tih, 60-tih i 70-tih godina XX. st., na inicijativu arheologa Zemaljskoga muzeja u Sarajevu. Prvi pisani radovi vezani za kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka uglavnom se odnose na njihove kratke opise, popisivanja i povremena tumačenja simbolike reljefnih motiva. Općina Posušje nije obrađena u cijelosti, s izuzetkom nekolicine nekropola stećaka na Blidinju koje je u sklopu monografije *Stećci Blidinja* opisao Š. Bešlagić: Risovac, Ponor, Dugo polje, Jezero, Donje Bare i Barzonja.²⁵ Brojno stanje nekropola stećaka i njihov teritorijalni raspored sadržani su u dva kapitalna djela: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* u izdanju Zemaljskoga muzeja Sarajevo i *Stećci, kataloško-topografski pregled* Šefika Bešlagića. U *Arheološkom leksikonu* BiH evidentirane su 42 nekropole stećaka u Posušju. Neki od lokaliteta zabilježeni su po dva puta, ali pod različitim nazivima.²⁶ Prema Bešlagiću, općina Posušje broji 35 nekropola sa stećcima.²⁷ Vego je u svom

Karta 2: Prostorni raspored nekropola stećaka Općine Posušje, napravljena u programu Arc GIS 10.0 (autor: E. Vučić).

25 Š. BEŠLAGIĆ, 1959.

26 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, 1988.

Slika 9: Stećci izmješteni
prilikom gradnje jezera
Tribistovo (foto: E. Vučić)

djelu *Bekija kroz vijekove* dao kratke opise pojedinih nekropola u općinama zapadne Hercegovine, no i u njegovom su radu zamijećeni propusti u popisu nekropola. U Posušju je evidentirao 15 nekropola.²⁸ Vego donosi podatke i o stećcima oko i unutar areala katoličkog groblja Ričine, te ostacima neke građevine na glavici unutar groblja, za koju je pretpostavio da je crkva sv. Marije. Na desnoj strani potoka Ričine navodi pet sljemenjaka na postoljima, od kojih su pojedini primjerci ukrašeni motivima arkade i rozete. U zidu kapelice na rimokatoličkom groblju Ričine evidentirao je stećak - ploču s ukrasom rozete i polumjeseca, a u zidovima groblja 21 ploču. Unutar groblja zabilježio je pet ploča od kojih je jedna ukrašena motivom polumjeseca.²⁹

U svojim bilješkama datiranim 11. 2. 1989., P. Oreč navodi više skupina stećaka uz Ričinu; osam stećaka od čega je pet sljemenjaka s postoljem, potom druga skupina tj. četiri ploče zapadno od sljemenjaka. Jedna od te četiri ploče je skliznula.

27 Š. BEŠLAGIĆ, 1971.

28 M. VEGO, 1964.

29 M. VEGO, 1964, 100, 164

Prema njegovim bilješkama, 40 m dalje od ove skupine pronađen je natpis u tri reda, no ne donosi više detalja.³⁰

Slike 10-11: Nekropola Podi, nedaleko od betonare Stipe Lucića (foto: E. Vučić)

Kada se govori o brojnom stanju stećaka danas, primjetna su odstupanja u odnosu na postojeće evidencije. Razlozi su brojni, opravdani ili neopravdani, a odnose se na dislociranje spomenika na sigurnija područja, utonulost u zemlju (što bi zahtijevalo dodatna arheološka istraživanja), destrukcija uslijed erozija, te klimatske i utjecaje ljudskoga faktora. Najbolji primjer dislociranja stećaka je 66 nadgrobnih spomenika koji su izmješteni na zaravan brežuljka iznad Bakulinih kuća. Razlog dislociranja stećaka s nepoznate lokacije je izgradnja akumulacijskog jezera Tribistovo.

Revizijom terena u razdoblju od 2016.-2018. evidentirane su 43 nekropole s oko 650 nadgrobnih spomenika u općini Posušje.³¹ Veliki je broj stećaka utonuo u zemlju tako da nije bilo moguće utvrditi oblikovna i umjetnička svojstva (nekropola Podi s 200 stećaka), a moguće je da iz istoga razloga pojedini primjerci nisu evidentirani. Drugi problem je djelovanje atmosferilija i hladni zimski uvjeti koji su prouzročili pucanje i oštećenja na stećcima.

Za klesanje je korišten kamen krečnjak svijetlosive boje, ali različitog stupnja kvalitete. Međutim, na nestanak velikog broja stećaka djelovao je i ljudski faktor. U rimokatoličkim grobljima koja su nastala na nekropolama stećaka, evidentirane su devastacije ili spolizacija nadgrobnih spomenika (Petrovići, Poklečani, Dupovci, Gradac, Ilino brdo i dr.).

U pogledu kvalitete obrade ističu se sanduci i sljemenjaci na području Blidinja (s naglaskom na nekropolu Donje Bare) i Tribistova (danas ispred crkve Blažene Dje-

30 P. OREČ, Bilješke, 11. 2. 1989.

31 E. VUČIĆ, 2018.

Slike 14-15: Sljemenjaci ispred crkve Blažene Djevice Marije u Posušju (foto: E. Vučić).

Slike 12-13: Reljefno ukrašeni sljemenjaci na postolju kod crkve Blažene Djevice Marije u Posušju (foto: E. Vučić).

Slika 16: Nekropola Donje Bare, Blidinje (foto: E. Vučić)

vice Marije u Posušju), bogato ukrašeni plastično izvedenim motivima lova, konfrontiranih vitezova, antropomornog ljiljana, kola, rozete i sl. Krovne plohe sljemenjaka gotovo u pravilu prelaze vertikalne rubove nadgrobnihi spomenika. Prema zabilješkama Anđelka Zelenika, stećci smješteni u Fratarskoj ogradi pored crkve u Posušju izmješteni su s lokaliteta *Ukras kamen* i *Procip*. Zelenika je zapisao kako su sljemenjak na postolju i veći sanduk s postoljem preneseni iz sela Tribistovo - lokalitet Piškovića strane. Ukrašeni su motivima štapa, rozete, antropomornog ljiljana, ruke s mačem, ljudskih figura i jelena. Iz sela Zagorje, točnije s lokaliteta Slavić, preneseni su sljemenjak na postolju i viša ploča s motivom plastičnog križa, a s lokaliteta Čikanovića strane visoki sljemenjak na postolju. Stećci iz Zagorja ukrašeni su motivima križa, polukružnih arkada, tordiranih vrpce, konjanika s kopljem u lovu na životinju, te ljudske figure sa strijelom. Ovo su svakako i najljepši sačuvani primjerci stećaka na prostoru općine Posušje. S obzirom na kvalitetu obrade i umjetnička svojstva, stećci općine Posušje, posebno područja oko Blidinje i Ričine, gravitiraju stećcima Imotske krajine i Kupresa.

Ubrajaju se u red tzv. sljemenjaka dalmatinskog tipa kod kojih krovni dio prelazi vertikalne rubove. U odnosu na nekropole na području zapadne Hercegovine, nekropole općine Posušje razlikuju se po tomu što su većinom smještene u blizini komunikacija, plodnih polja i antičkih lokaliteta, a rjeđe na tumulima.

3.2. MUZEJSKA ZBIRKA U “U KUĆI OCA MOJEGA” U POSUŠJU

Franjevački muzej “U kući oca mojega” u Posušju, osnovan je i registriran 26.4.2007. godine na inicijativu posuških fratara. Nalazi se u podrumu župne kuće koji je prenamijenjen i prilagođen za tu svrhu. Ova inicijativa omogućila je prikladan prostor za čuvanje i proučavanje kulturno-povijesne baštine općine Posušje. Ovom muzeju se poklonila velika pažnja pri samoj izgradnji, uređenju interijera što sve posjetitelje ostavlja bez daha.

Uz prosvjetiteljski rad franjevci su skupljali i čuvali kulturno blago posuškoga kraja koje je danas pohranjeno u više zbirke: Etnografska, Sakralna, Arheološka, Numizmatička. Zahvaljujući sakupljačkim aktivnostima i nastojanjima franjevac da se sačuva kulturno naslijeđe ovog kraja, a najviše zahvaljujući fra Milanu Lončaru, formirala se zbirka i stalni postav u kojoj se čuvaju spomenici kulturne baštine i arheološka građa šireg područja Posušja. Nakon višegodišnjeg rada realiziran je ambijentalno izložbeni prostor i stalni muzejski postav koji se temelji na znanstvenoj i edukativnoj popularizaciji izložbene građe, a za oči javnosti stalni postav

Slike 18-19: Unutrašnjost muzejske zbirke (foto: J. Penava).

je otvoren 9.10.2018. godine. Muzejski postav je stručno oblikovan i postavljen s legendama razumljivim široj populaciji posjetitelja.

Uz muzej je smještena i knjižnica koja sadrži stručnu literaturu prvenstveno namijenjenu sadašnjim i budućim studentima arheologije, povijesti, povijesti umjetnosti i drugih srodnih znanosti, kao i cjelokupnoj stručnoj javnosti. Zahvaljujući vrijednim donacijama knjiga Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Arheološkog muzeja u Zagrebu, ali i čuvenom posuškom arheologu Petru Oreču, udareni su temelji i počeci muzejske knjižnice u Posušju. Naime, Petru Oreču se mora iskazati posebna zahvalnost jer je sačuvao dosta arheoloških predmeta, a većina njegovih bilješki s istraživanja nalaze se u fundusu muzejske knjižnice.

Prostorije Muzeja protežu se po duljini ispod južnoga dijela cijele kuće Franjevačke rezidencije. Na dugi hodnik, koji se koristi za povremene izložbe veže se pet pokrajnjih prostorija. U prve tri prostorije muzeja smještena je Etnografska zbirka u kojoj je postavljena kultura posuškoga kraja s konca XIX. i početka XX. stoljeća. Zbirka raspolaže s 173 eksponata, od kojih je izložen 91. Prikupljeno je nekoliko stotina predmeta iz posuškog kraja koji se mogu svrstati u različite etnološke zbirke: tradicijsko gospodarstvo, obrti, tradicijsko pukućstvo, tradicijske nošnje, tekstilne

Slika 17: Unutrašnjost muzejske zbirke (foto: J. Penava).

Slika 20: Unutrašnjost muzejske zbirke (foto: J. Penava)

rukotvorine, uporabni predmeti, osobni predmeti, itd. Najveći broj predmeta prikupio je fra Milan Lončar, dobivajući ih na dar od vjernika iz posuških župa.

U četvrtoj prostoriji smještena je Sakralna zbirka, koja sadrži šezdesetak vrlo vrijednih eksponata. Predmeti koji spadaju u sakralnu zbirku obuhvaćaju slike, skulpture, liturgijsko posuđe, kaleže i crkveno ruho. Najstariji eksponat je misal iz 1827. godine, dok je možda najvrjednija posudica za sveta ulja iz 1896. godine s natpisom Župa Posušje.

U istočnom dijelu Muzeja smještena je Arheološka zbirka u čijem je stalnom postavu izloženo 110 eksponata. Eksponati muzejskog postava arheološke zbirke prezentiraju kulturno povijesni kontinuitet Posušja i okolnog područja od prapovijesnog razdoblja do kasnog srednjeg vijeka.

U prapovijesnoj zbirci izloženi su nalazi iz eneolitika, potom brojni keramički ulomci iz brončanog doba koji potječu s gradinskih naselja oko Posuškog kraja, dok posebnu cjelinu čini zbirka skulptura kako originala, tako i replika spomenika s Posuškog Gradca. Tu se nalaze i ulomci kamenog i crkvenog namještaja i crkvene arhitekture iz ranokršćanskog razdoblja s područja Vinjana, zatim nakit, oruđe, oružje i predmeti iz svakodnevnog života iz srednjovjekovnog razdoblja.

Muzej posjeduje i Numizmatičku zbirku u kojoj je zastupljen novac od sredine III. stoljeća pr. Krista, pa sve do srednjovjekovnog i novovjekovnog razdoblja. Zbirka sadrži oko 150 rimskih novčića, novije kovanice iz 54 države svijeta, papirnate novčanice, žetone i medalje.

[Slika 21: Unutrašnjost muzejske zbirke \(foto: J. Penava\).](#)

U blizini muzeja nalazi se tzv. Lapidarij gdje su smješteni stećci, ali koji je još uvijek u izgradnji i koji svakako upotpunjuje ponudu muzeja.

Autor koncepcije muzejskog postava i likovno oblikovanje postava odradili su Marko Rogošić i Miran Palčok u suradnji s Ljubom Orečom, Krunoslavom Oreč, Josipom Penavom, Katarinom Bešlić i Antonijom Čorić.

Nažalost, u Muzeju trenutno nema uposlenog stručnog kadra, a povremenu brigu o stalnom postavu vodi fra Milan Lončar. U ovoj muzejskoj zbirci svoj pripravnički staž i prva stručna iskustva (najviše volonterske prirode) odradili su mladi magistri arheologije, kao vid doprinosa svom rodnom kraju. Ovaj tim stručnjaka iz područja arheologije (Ljubo Oreč, Krunoslava Oreč, Katarina Bešlić i Josipa Penava) uložio je mnogo truda i dobre volje te svakako predstavlja "domaću snagu" što se tiče arheologije i promocije kulturne baštine na prostoru Općine Posušje.

4. ARHEOLOŠKA I DRUGA POVIJESNA ARHITEKTURA NA LOKALITETU RIČINA (ČITLUK) U OPĆINI POSUŠJE

Na lokalitetu Ričina (Čitluk) u Općini Posušje, uz magistralnu cestu na dionici Posušje-Tomislavgrad, nalazi se zanimljiv kompleks povijesne i arheološke baštine. Iako je riječ o danas jedinstvenoj cjelini koja daje prepoznatljiv vizualni pečat prostoru posuškog Čitluka, ipak moramo reći da se tu radi o više spomenika stvaranih kroz dugo razdoblje, od kasnog srednjeg vijeka do sredine XX. st. Tu govorimo o novovjekovnom mostu i mnogo starijim kasnosrednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima lociranim s obje strane rijeke Ričine.

Kao svojevrsnu vremensku poveznicu među njima - možemo navesti nadgrobne spomenike u obliku križa, koji se izrađuju od razdoblja kasnog srednjeg vijeka, sve do kraja prve pol. XX. st. Ako bismo ove spomenike vremenski i geografski raščlanili u pojedine grupe - došli bismo do nekoliko spomeničkih cjelina koje ćemo ovdje ukratko, a u nastavku teksta detaljno opisati.

Prvu cjelinu predstavlja centralna grupa od šest masivnih stećaka (tipovi: sljemnjaci s postoljem, sanduk i sljemenjak) poredanih u smjeru sjever - jug (uz blago odstupanje od osnovnog pravca). Stećci su pojedinačno orijentirani u smjeru za-

Slika 22: Dorađeni Google Earth satelitski snimak lokaliteta Ričina - Čitluk (izradila: N. Čuljak).

pad - istok. Reljefno su ukrašeni motivima mladoga mjeseca i rozete (solarno-lunarni simboli), a bočne strane podijeljene su trakama u dva polja. Karakteristični su po krovnom dijelu koji u tri primjerka prelazi rubove tijela sljemenjaka podsjećajući tako na krov kuće, dok je hrbat sljemena lučno povijen. Milošević je za ovakav tip nadgrobno spomenika predložio termin dalmatinski tip sljemenjaka nalazeći analogije, prema oblikovnim svojstvima i dimenzijama s područja Kupresa, Duvna, Imotske i Cetinske Krajine.³² Ovdje moramo spomenuti da je na ovom mjestu izvorno bio i sedmi stećak. Riječ je danas o fragmentiranom sanduku, čiji se dijelovi vide u blizini dva najsjevernija stećka.

[Slike 23-24: Lijevo izgled nekropole 2019. god. i desno stanje 2014. god. \(foto. E. Vučić\).](#)

Nadalje, jugoistočno od prve grupe stećaka - nalazi se Stari most, povijesna građevina iz 30-tih god. XX. st. Riječ je o kamenom mostu koji je po predaji djelo posuških graditelja, iznimne umjetničke vrijednosti. Most je smješten dosta niže u odnosu na prvu grupu stećaka, sa čije se lokacije pruža prekrasan pogled na arhitekturu mosta. Inače, sa sjeverne strane most se jedino može doista vidjeti i doživjeti budući da je s južne strane u novije vrijeme sagrađen drugi most - kojim se odvija cestovni promet preko dosta dubokog korita rijeke Ričine, po kojoj je lokalitet i dobio ime. Ovo moderno premošćenje korita Ričine nažalost je u potpunosti zatvorilo pogled prema Starom kamenom mostu i velika je šteta da se taj cestovni pravac nije postavio nešto niže, tako da ne blokira pogled na ovu jedinstvenu povijesnu arhitekturu.

Budući da je korito Ričine ispod Mosta danas bezvodno, most postaje dodatna turistička atrakcija upravo takav nad pustim kamenjarom (umjesto nad rijekom), kao zanimljiv obrat od očekivanog. Istovremeno ostaje savršeno uklopljeno umjetničko djelo: stvoreno od kamena iz hercegovačkog tla i od ruku hercegovačkih - posuških graditelja.

32 A. MILOŠEVIĆ, 1991, 42-43.

Slika 25: Pogled na Stari kameni most iznad Ričine (foto: N. Čuljak, 27.2.2019.).

Nešto južnije, točnije jugozapadno od prve grupe stećaka, nalazi se blago uzdignuti (u odnosu na okolno zemljište) humak, na kojemu je evidentiran stećak utonuo u zemlju, a na prilazu još par fragmenata stećaka koji vjerojatno pripadaju ovoj ukopnoj cjelini. Pretpostavljamo kako je ovdje riječ o kasnosrednjovjekovnim ukopima ispod stećaka koji su izvršeni na prapovijesnom tumulu.³³ Ovo je nešto što se može provjeriti jedino arheološkim istraživanjem. Stećak koji se ovdje jasno vidi pripada tipu sanduka, te s obzirom na formalno-oblikovna svojstva, nije ni približno reprezentativan kao susjedni sljemenjaci. Drugi susjedni vidljivi fragmenti stećaka također su dijelovi nekog sanduka ili više njih, uništeni brojnim prokopima na ovom dijelu lokaliteta, te zbog obrade zemlje, gradnje putova i sl. Ovi stećci prvenstveno privlače pozornost zbog smještaja na očito artificijelnom humku (vjerojatno prapovijesnom tumulu), te zbog toga što se nalaze u blizini prethodno spomenute grupe monumentalnih sljemenjaka, a opet su izdvojeni od njih.

33 U arheološkoj literaturi je zabilježeno mišljenje da je riječ o stećcima na starijem prapovijesnom tumulu (vidjeti: N. MILETIĆ, 1988, 275).

Istočno od prve grupe stećaka, točnije na drugoj obali rijeke, otprilike na istoj razini s ovima - nalazi se današnje aktivno katoličko groblje Ričina. U ovom groblju evidentirani su očuvani stećci koji su dokaz da groblje kontinuirano traje još od kasnog srednjeg vijeka. Dio stećaka se nalazi uz prilaznu ogradu groblja s njezine vanjske i unutarnje strane. Još dva stećka (tip dalmatinskog sljemenjaka) i jedna utonula ploča smješteni su u samom središtu katoličkog groblja. Na plohama sljemenjaka vidljive su pukotine i oštećenja uslijed djelovanja atmosferilija. Ne zna se točno koji stećci se nalaze *in situ*, a koji su pomjereni iz prvotnog položaja.

Nažalost, s unutarnje strane ograde groblja većina stećaka je sačuvana tek u fragmentima.

Ovdje bismo spomenuli još jednu nepravedno zanemarenu grupu spomenika (unutar katoličkog groblja). Riječ je o iznimno lijepim novovjekovnim nadgrobnicima u vidu križeva, koji također vuku podrijetlo od kasnosrednjovjekovnih stećaka istih oblikovnih svojstava (tzv. "krstača"). Ovih starih nadgrobnika iz razdoblja XVIII. do XX. st. ima još uvijek nekolicina u groblju. Mišljenja smo kako ih je neophodno zaštititi od devastiranja uslijed zidanja novih grobnica, jer rječito govore o starini i konti-

Slika 26: Pogled na humak (tumul) sa stećcima (foto: N. Čuljak, 27.2.2019.).

Slike 27-28: Stećci sa vanjske
i unutarnje strane ograde
katoličkog groblja (foto: N.
Čuljak, 27.2.2019.)

nuitetu korištenja groblja kroz dugi niz stoljeća. Istovremeno, među njima nailazimo i na zanimljivo ukrašene primjerke, koji svoje ukrase nerijetko crpe iz repertoara kasnosrednjovjekovnih stećaka (pr. ukras u vidu polujabuke i sl.), tako da predstavljaju jasnu poveznicu između sepulkralne arhitekture srednjeg i novog vijeka.

Slika 29: Sljemenjaci unutar katoličkog groblja (foto: N. Čuljak, 27.2.2019.).

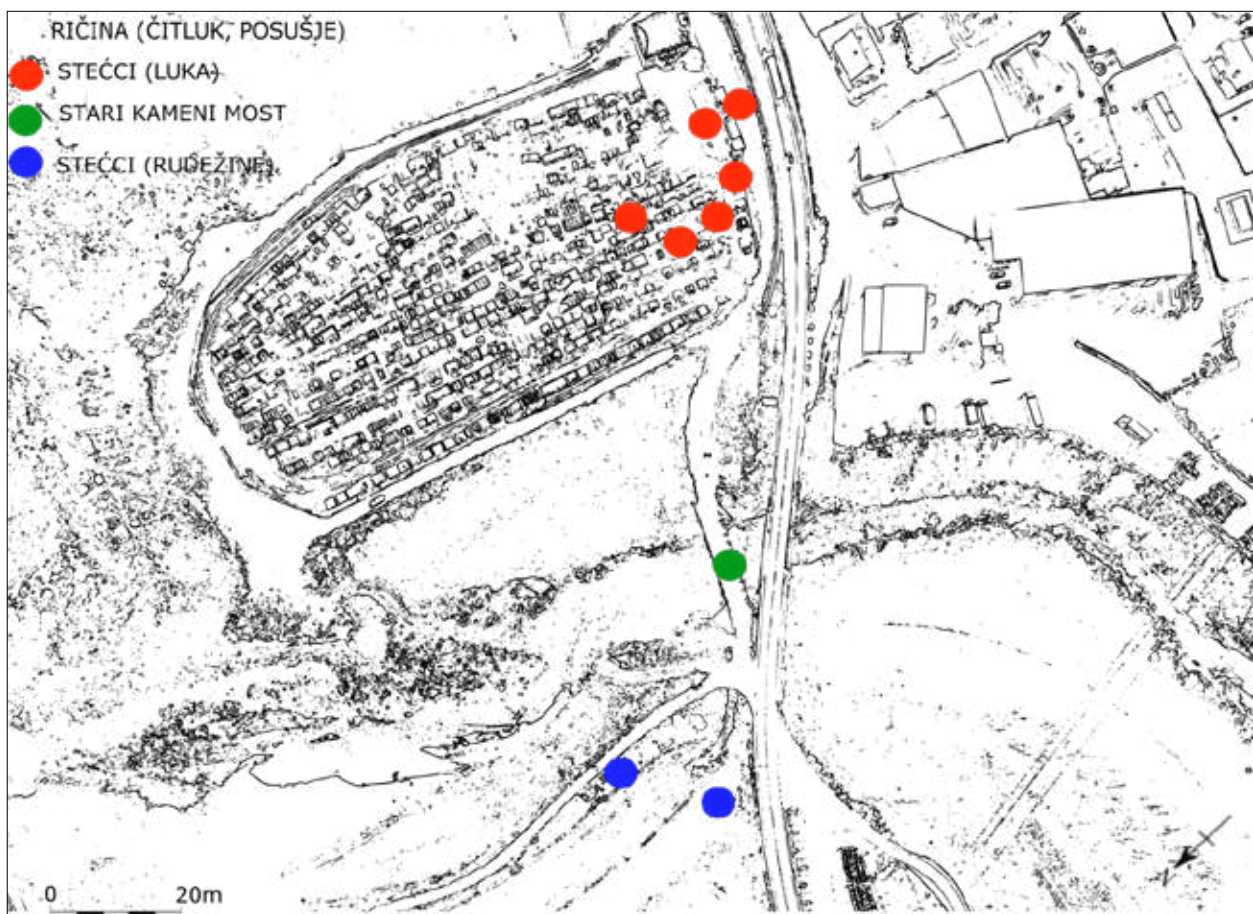

Slike 30-33: Pogled na novovjekovne spomenike u obliku križeva na katoličkom groblju (foto: N. Čuljak).

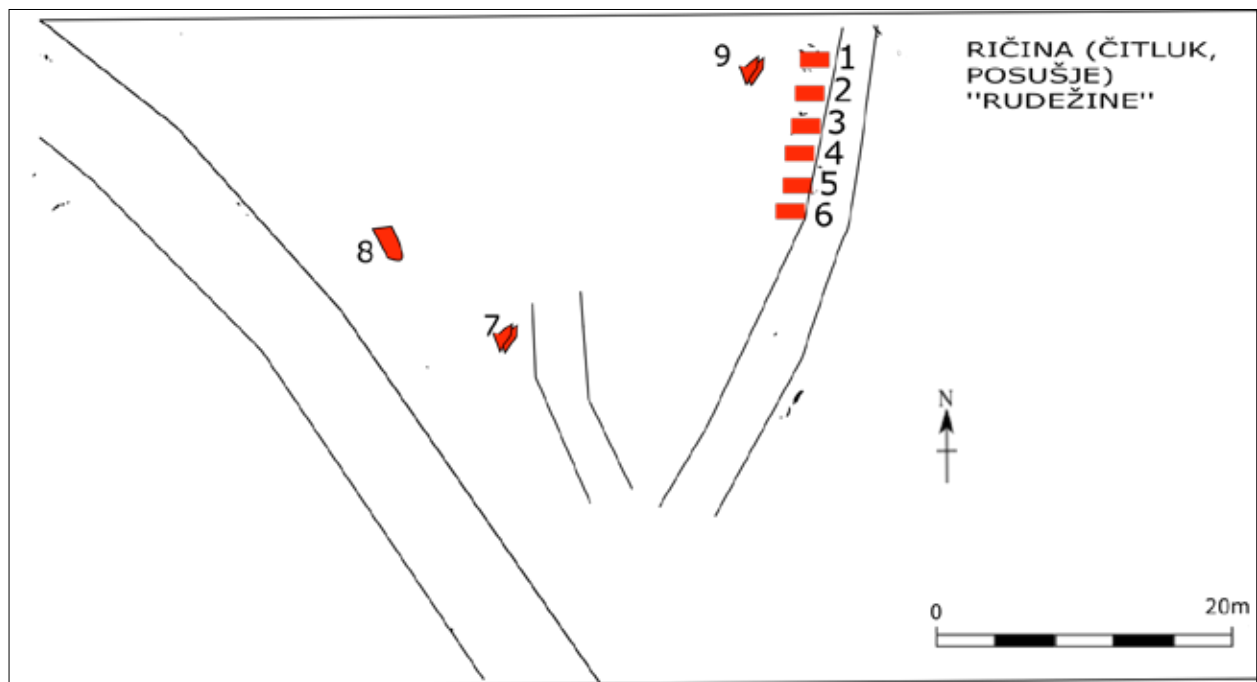
4.1. ORIJENTACIJSKA SKICA OBUHVAĆENE POVIJESNE ARHITEKTURE

Prostor koji smo obuhvatili ovim elaboratom predstavlja ostatke povijesne arhitekture na lokalitetu Ričina (Čitluk) u Općini Posušje. Budući da smo pregledom terena evidentirali više skupina kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, prilikom dokumentiranja prostor smo podijelili sukladno nazivlju registriranom u katastru Općine.

Tako smo stećke na lijevoj obali Ričine označili kao AREA. RUD. 1-9, pri čemu svaki broj predstavlja drugi stećak i fragmente minimalno dva stećka. Rudežine je naziv katastarske parcele na kojoj se nalaze svi registrirani stećci u ovoj zoni. Ovdje je primjetno da se šest monumentalnih stećaka nalazi u pravilnom nizu jednake orijentacije (AREA.RUD. 1-6), dok se jedan jasno vidljiv stećak i par fragmenata drugog (drugih) nalazi malo odmaknuto na jednom umjetnom humku (pretpostavljamo sekundarni ukopi na prapovijesnom tumulu), koje smo označili pod AREA. RUD.7-8. Ne znamo razloge razdvajanja ove dvije grupice stećaka. Možemo imati brojne pretpostavke od toga da je riječ o nekim obiteljskim grobištima ili do odva-

Skica 1: Orijentacijska skica lokaliteta (izradila: N. Čuljak).

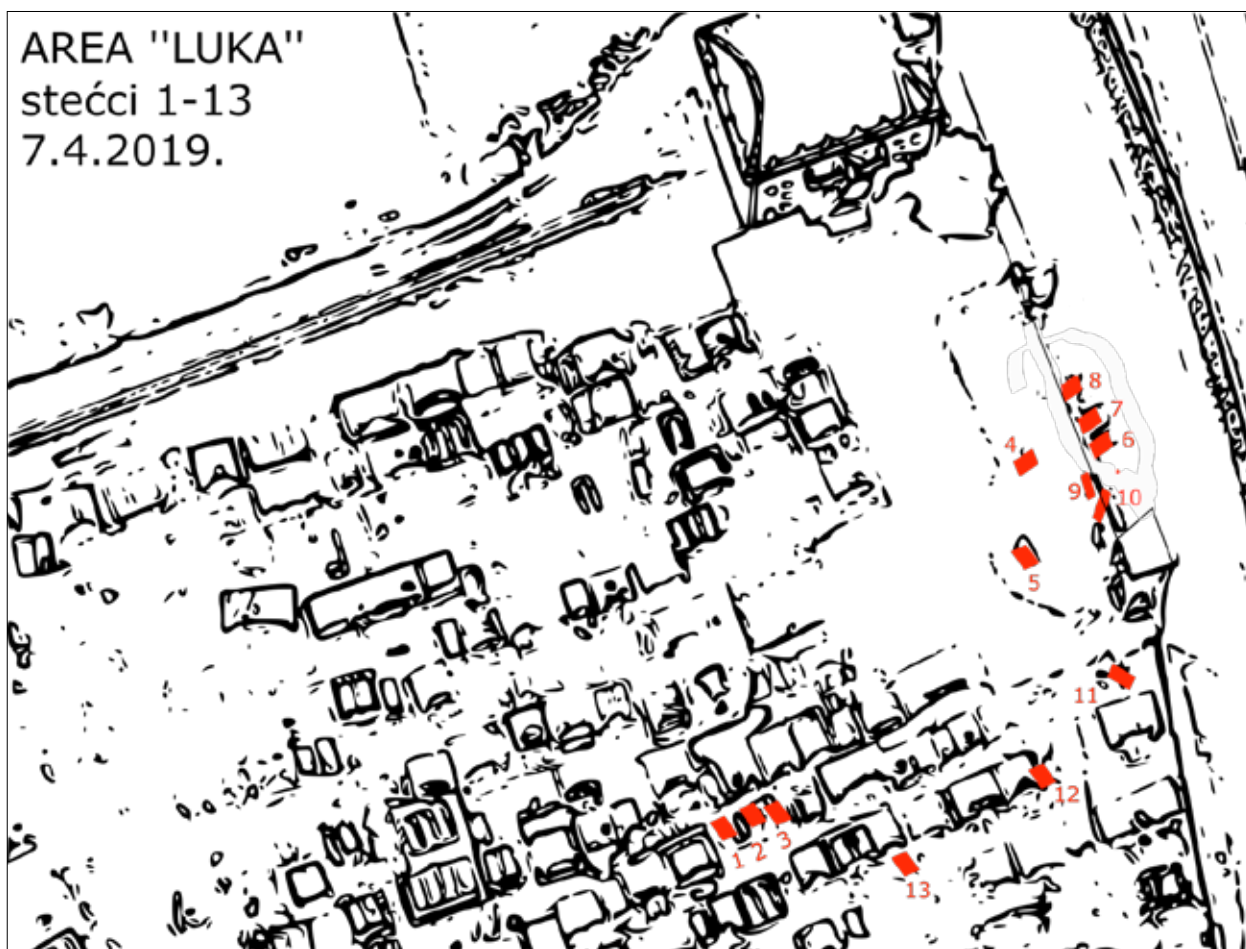

janja grobova na neki način istaknutih pokojnika, itd., no pravi razlog ne možemo znati, prije nego se svi grobovi u potpunosti arheološki istraže i uradi se potpuna analiza osteološke građe. To je razlog zbog kojih sve stećke s ove desne strane rijeke dokumentiramo kao jedinstvenu grupu. Skupini od šest monumentalnih stećaka svakako pripada i stećak broj 9 (AREA.RUD. 9 u našoj dokumentaciji), koji je u minimalno dva dijela fragmentirani sedmi stećak ove grupe. On predstavlja razlomljeni sanduk koji je u novije vrijeme izmaknut iz niza 1-6., a izvorno je stajao između stećaka br. 1 i 2 (vidjeti u našoj skici).

Skica 2: Stećci u prostoru Luke – Katoličko groblje (izradila: N. Čuljak).

Nejasnu situaciju oko grupiranja stećaka zabilježili smo i na lijevoj obali Ričine (u katoličkom groblju) na parceli Luka. Tu su naime dva sljemenjaka u središnjem dijelu groblja upadljivo postavljena i očito ostavljena *in situ*. Uz njih je i treći loše vidljiv stećak tipa ploče, dobrim dijelom utonuo u zemlju. Ostali stećci ove nekropole su dosta odmaknuti te su koncentrirani većinom uz ulaznu ogradu groblja. Tri cjelovita stećka smještena su s vanjske strane ograde groblja. Stećci s unutarnje strane ograde su većinom fragmentirani (moguće i pomjerani). U dokumentaciji smo popisali sve veće fragmente sigurnih stećaka još vidljivih u ovom groblju koje se u katastru vodi pod nazivom Luka. Oni su označeni pod AREA.LUKA, pri čemu se pod brojevima 4-11 (AREA.LUKA 4-11) vode stećci s vanjske i unutarnje strane ograde katoličkog groblja, dok su ostali smješteni unutar groblja u blizini novih grobnica. Mjestimice se po groblju vide i druge uronjene ploče koje bi mogle predstavljati stećke, ali u to ne možemo biti sigurni te ih nismo uzeli u obzir.

Most je u dokumentacijskim karticama označen kao AREA.MOST. 1-4, pri čemu smo uzeli po dvije početne točke mosta s obje strane (vidjeti na skici) i za sve

Skica 3: Stećci u prostoru
"Rudežne" (izradila: N. Čuljak).

jasno vidljive spomenike uzete su geo-koordinate, kao što se vidi u priloženim dokumentacijskim karticama svih spomenika.

Glede fragmentiranosti i dislociranja spomenika - možemo se samo nadati da će i ovaj elaborat na neki način skrenuti pažnju prije svega lokalnog pučanstva da čuva svoje povijesne spomenike, budući da su upravo oni svjedočanstvo i potvrda stanovništvu posuškog Čitluka i okolice da su dio naroda bogate prošlosti.

4.2. STARI MOST NA RIČINI

Stari kameni most smješten je na katastarskoj parceli 4156, naziva "Ričina" (k.o. Čitluk). Nalazi se iznad danas suhog korita rijeke Ričine. Taj paradoks mosta iznad suhog korita s jedne je strane veoma atraktivan kao zanimljivost i neočekivan vizualni spoj, a s druge strane predstavlja posve logičan slijed nepredvidivosti u kretanju voda u kršu. Naime, ovdje je riječ o posebnoj značajki okršanih stijena

Slika 34: Most na Ričini (foto: J. Penava).

zastupljenih u posuškom kraju, a to je velika vodopropusnost te nepostojanje površinskih vodotokova na način na koji to susrećemo drugdje.³⁴ Rijeka Ričina koja danas svojim koritom teče tek u vrijeme iznimno jakih oborina, u gornjem dijelu svog toka naziva se Brinom. Budući da je riječ o ponornici - i u drugim mjestima gdje izbija na površinu ima drugačiji naziv. Kanjonom ove zanimljive rijeke u novije vrijeme³⁵ izgrađena je planinarska staza, koja upravo polazi sa Starog kamenog mosta na Ričini.

Uvidom u dostupne podatke o mostu, kao i postojeću literaturu, bilo nam je jasno da su okolnosti gradnje ovog mosta obavijene velom tajne, u tolikoj mjeri da je gradnja istog u lokalnoj predaji postala gotovo legendarna ("gradili ga Rimljani"), do situacije da se ni potomci samih graditelja nisu mogli uskladiti oko točnog datiranja gradnje mosta. Najčešće se spominje godina 1936., no od nekoliko izvora smo doznali da je možda ipak riječ o 1933. god. Smatra se da je gradnja započela oko 1933. god. i trajala par godina. Prema riječima lokalnog stanovništva (Frano Oreč, Jerko Biško), most je pušten u promet 1936. god., ali ni oni nisu sigurni kada se točno počeo graditi. Prema jednom pripovijedaču (Frano Oreč) najbolji majstori u ovom kraju su Borasi, Marići³⁶ i Kovači, a u gradnji mosta na Ričini su sudjelovali isključivo posuški klesari. Kamen je dovezen s obližnjeg brda Stolac, a najstariji su nam rekli da je postojala osoba koja je nadzirala radnju i zvala se Nazika. Dio mo-

34 V. JUKIĆ, 1998, 20.

35 Osobito zaslužni za izgradnju ove staze su planinari HPD Pločno iz Posušja.

36 Među sigurnim graditeljima Mosta bio je Jerko Marić, o tome smo doznali iz teksta kojeg nam je ljubazno ustupio Zvonimir Marić (preko Ivana Čuture). Tekst smo u potpunosti citirali u Prilozima ovog Elaborata, jer smatramo da predstavlja vrijedno svjedočanstvo.

Slika 35: Detalj sa Austrougarske karte Trećeg vojnog premjera (ucrtan stariji most na Ričini).

sta (gornji stubići i ograda mosta) obnovljen je 2016. god., ali most zahtjeva hitnu sanaciju u svom donjem dijelu koji treba učvrstiti ili popraviti.³⁷

Da misterija početka građenja mosta bude još i veća, u nedostatku pisanih izvora³⁸, pregledali smo stariju kartografsku građu i utvrdili da je i kasnih 80-tih god. XIX. st. na tom mjestu (ili u blizini) postojao neki most, koji su zabilježili kartografi tijekom Trećeg vojnog premjera (1869-1887.) prostora Austro-Ugarske monarhije. Na njihovoj karti u mjerilu 1:75000 označen je most. Naša pretpostavka je bila da je riječ o nekom starijem mostu koji je vjerojatno srušen zbog dotrajalosti ili je bio možda drveni, pa je zamijenjen ovim kamenim mostom. Ove pretpostavke su kasnije i potvrđene od strane starijih mještana koji su nam posvjedočili da je drveni most postojao nekih 100 m sjevernije od Starog kamenog mosta. U narodu je zabilježeno također da je tu nekoć bila i česma, a to mjesto su zvali Skakala, a u blizini je oduvijek bio neki prijelaz. Ono što sada pouzdano možemo reći da je u blizini današnjeg Starog kamenog mosta (iz 30-ih god. XX. st.) postojao i stariji drveni most.³⁹

Ljepota ovog mosta proizlazi iz njegove savršene simetrije i sklada u kojem je sagrađen. Njegovu okosnicu čini 19 m dugačak luk i po dva niza od tri različito stup-

37 Autorice se ovim putem zahvaljuju gosp. Frani Oreču na pomoći oko rasvjetljavanja okolnosti i vremena gradnje ovog mosta. Također zahvaljujemo kolegici Josipi Penavi, koja je nastojala doznati što više podataka od lokalnog pučanstva.

38 Most se spominje jedino u turističkom vodiču autora Grge Mikulića: *Regija Hercegovina (turistički vodič)*, Široki Brijeg – Zagreb, 2008. god. navodom: "austrijski most na Ričini u Posušju", str. 288. Očito je i ovaj autor zabilježio navedeni podatak na osnovu informacija koje je doznao od mještana. Međutim kako je riječ o turističkom vodiču pisanom bez znanstvene aparature, ne možemo znati izvor koji je u ovoj rečenici koristio navedeni autor.

39 Autorice se ovom prilikom zahvaljuju gosp. Jerki Bišku na ovim informacijama.

njevana nosača gornje ravne plohe hodne površine, koji polukružno zasvođeni stvaraju impresiju drevnih arkada, čiji simetrični raspored s obje polovice mosta čini posebno skladan spoj funkcionalnosti i dekorativnosti. Ograda mosta je postavljena kroz deset pravilno raspoređenih stubića na gornjoj površini mosta. Ovaj most definitivno baštini drevne tradicije gradnje koje smo vidjeli još na rimskim akvaduktima, ali i na nekim povijesno mnogo bližim mostovima i sličnim konstrukcijama. Na toj baštinenjograditeljskoj osnovi arhitekti i klesari su osobnom originalnošću upotpunili tehničko znanje i stvorili djelo unikatno u svom prostornom okruženju, djelo osobitog sklada i iznimne umjetničke vrijednosti.

Slika 36: Most na Ričini promatran sa prostora ispod suvremenog mosta (foto: N. Čuljak).

Slike 37 - 38: Pogled na vidljiva oštećenja Starog mosta (foto: N. Čuljak).

4.2.1. TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA MOSTA

Temeljna dokumentacijska kartica mosta

Lokalitet, mjesto, grad	Ričina, Čitluk, Općina Posušje
Okvirne koordinate prostora	GPS0033;6443831.719;4815631.226;618.197 (AREA.MOST.4) GPS0032;6443831.424;4815630.846;618.200 (AREA.MOST.4) GPS0031;6443828.213;4815626.355;618.150 (AREA.MOST.2) GPS0030;6443827.937;4815625.959;618.108 (AREA.MOST.2) GPS0029;6443806.596;4815641.510;618.071(AREA.MOST.1) GPS0028;6443806.861;4815641.884;618.199(AREA.MOST.1) GPS0027;6443810.154;4815646.253;618.191(AREA.MOST.3) GPS0026;6443810.411;4815646.621;618.195 (AREA.MOST.3)
Katastarski podatci	Most se nalazi na katastarskoj parceli 4156, naziva "Ričina" (k.o. Čitluk).
Izvori i literatura o mostu	Nismo pronašli nikakvu stručnu literaturu u kojoj se spominje ovaj most.
Narodna vjerovanja i predaje vezane uz most	Postoje priče da je most "rimski", što vjerojatno ukazuje na to da je tu od starine postojao neki prijelaz preko rijeke. To i potvrđuje primjer ucrtanog starijeg mosta na austrougarskoj karti Trećeg vojnog premjera iz 1869-1887. god. (1:75000).
Datiranje mosta	Premda je očito stariji most postojao i ranije - ovaj kameni stari most datira iz 30-tih godina XX. st. i djelo je lokalnih posuških klesara. Pušten je u promet 1936. god.
Konzervatorski radovi	Godine 2016. obnovljeni su gornji stubići na mostu i postavljena je nova ograda mosta.
Stanje očuvanosti i potreba zaštite	Potrebno je ispitati stabilnost temelja mosta.
Slika ili crtež	

Slika ili crtež

Datum

22.3.2019.

4.3. NEKROPOLA SA STEĆCIMA NA RIČINI (“RUDEŽINE”)

Slika 39: Grupa monumentalnih stećaka na nekropoli Ričina - Rudežine (snimak dronom: N. Čuljak / E. Vučić).

Nekropola sa stećcima na desnoj obali Ričine smještena je na katastarskoj parceli naziva “Rudežine” (broj parcele 1379/1), te smo je tako zaveli u našoj dokumentaciji. Sastoji se od osnovne skupine jednako orijentiranih stećaka (zapad-istok) koji se prostiru po pravcu sjever-jug (uz određena odstupanja). U neposrednoj blizini ove grupe od šest⁴⁰ stećaka, nalazi se manja humka (tumul, vjerojatno prapovijesni) na kojemu je također vidljiv jedan stećak i još jedan prelomljen stećak (kao fragment). Očito je riječ o sekundarnim kasnosrednjovjekovnim ukopima na prapovijesnom tumulu.

Centralna grupa stećaka danas broji pet monumentalnih sljemenjaka od kojih su četiri na postolju (sanduku), te dva sanduka od kojih je jedan sačuvan u fragmen-

40 Kako se vidi na zračnoj fotografiji uz dva najsjevnija stećka su i fragmenti sedmog stećka, koji je u prošlosti bio dio ove skupine stećaka i nalazio se između dva najsjevnija sljemenjaka. Riječ je o fragmentima stećka tipa sanduk (ili ploča) koji je zadnjih godina u potpunosti raspuknut i odmaknut od grupe sačuvanih stećaka.

Slika 40: Grupa monumentalnih stećaka na nekropoli Ričina - Rudežine (snimak dronom: N. Čuljak / E. Vučić).

tima i pomjeren u odnosu na navedeni niz stećaka. Bočne plohe stećaka ukrašene su plastičnim trakama i motivima mladoga mjeseca i rozete, a jedan primjerak sljemenjaka ima neobičan motiv sastavljen od dvije plastične trake koji podsjeća na svijeću ili koplje.

Sačuvani stećak na tumulu koji je djelomice utonuo u zemlju, pripada tipu sanduka. Nešto niže se nalaze fragmenti uništenog i pomjerenog stećka (stećaka).

Slike 41-42: Lijevo zračni snimak tumula sa stećkom i desno fotografija istog stećka (foto: N. Čuljak / E. Vučić).

4.3.1. TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA NEKROPOLE

Temeljna dokumentacijska kartica nekropole

Lokalitet, mjesto, grad	Ričina "Rudežine", Čitluk, Općina Posušje
Okvirne koordinate prostora	AREA.RUD.1-6: GPS0025;6443809.716;4815700.107;623.313 GPS0024;6443807.465;4815700.947;623.390 GPS0023;6443808.004;4815702.406;623.551 GPS0022;6443810.078;4815701.807;623.351 GPS0021;6443810.320;4815703.140;623.483 GPS0020;6443808.069;4815703.778;623.542 GPS0019;6443808.692;4815705.657;623.629 GPS0018;6443808.708;4815705.616;623.630 GPS0017;6443810.790;4815704.945;623.628 GPS0016;6443811.154;4815705.999;623.657 GPS0015;6443808.965;4815706.552;623.618 GPS0014;6443809.468;4815708.287;623.705 GPS0013;6443811.468;4815707.499;623.776 GPS0012;6443811.864;4815708.102;623.594 GPS0011;6443809.715;4815708.755;623.683 GPS0010;6443810.224;4815710.366;623.732 GPS0009;6443812.230;4815709.549;623.472 GPS0008;6443811.765;4815711.550;623.803 GPS0007;6443810.140;4815711.731;623.741 GPS0006;6443810.249;4815712.589;623.729 GPS0005;6443812.008;4815712.428;623.885 GPS0004;6443813.540;4815716.319;623.452 GPS0003;6443813.017;4815714.601;623.535 GPS0002;6443810.792;4815714.952;623.676 AREA.RUD.7-8: GPS0038;6443786.736;4815684.631;621.851 GPS0037;6443779.979;4815696.183;623.929 GPS0036;6443780.989;4815696.191;623.535 GPS0035;6443781.116;4815694.197;623.542 GPS0034;6443779.750;4815694.163;624.008

Broj stećaka	6 (u skupini) i 1 (na tumulu) plus fragmenti jednog (u skupini) i drugog (na tumulu). Ukupno 7 očuvanih i jasno vidljivih stećaka i fragmenti minimalno dva stećka.
Izvori i literatura o nekropoli	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.
Arheološko istraživanje nekropole	U travnju 2018. godine započela je prva faza projekta zaštitnih istraživanja, konzervacije i restauracije nekropole Ričina.
Datiranje nekropole	Kasni srednji vijek XIV.-XV. st. (okvirno).
Opis i stanje nekropole	Nekropola je vidno ugrožena posljednjih desetljeća. Osobito je ugrozilo naknadno spuštanje razine (i proširenje) makadamskog puta uz grupu monumentalnih sljemenjaka. Zbog otklanjanja zemlje oštro je zasječen rub tla ispod stećaka te je pred realnom opasnosti od urušavanja i sklizavanja stećaka na put. Već 1988. god. u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine upozoreno je na stanje ugroženosti ove skupine monumentalnih stećaka. U opisu tamo piše da su u profilu puta vidljivi ostatci grobova ograđenih pločama složenim na dvije vode, s poremećenim skeletom. Tako da je situacija "spuštanja" makadamskog puta uz samu nekropolu već tada prouzročila ugrožavanje stećaka i grobova ispod njih koji su postali vidljivi, a danas možemo konstatirati da je i dalje upitna statika ovih stećaka, upravo zbog tog otvorenog profila od makadamskog puta.
Narodna vjerovanja i predaje vezane uz nekropolu	Prema riječima mještanki koje smo zatekli u groblju priča se kako su željeli pomjeriti ove sljemenjake, ali svaki put bi počelo užasno nevrijeme i to je ljude uplašilo te su odustali od njihovog pomjeranja.
Napomena	Istraženi su grobovi ispod najsjevernijeg stećka i onog koji je danas sačuvan u fragmentima, a prvobitno je stajao između dva najsjevernija danas vidljiva stećka skupine. Istraživanja je vodio arheolog Tino Tomas sa stručnim timom: M. Soldo, J. Penava i K. Bešlić. Rezultati će biti uskoro publicirani.
Datum	11.4.2019.

4.3.2. DOKUMENTACIJSKE KARTICE SVIH STEĆAKA NEKROPOLE

Detaljni podaci o stećcima

Nekropola	Ričina "Rudežine", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.RUD. 1	Tip/oblik	sljemenjak na postolju (sanduku)
Koordinate stećka	GPS0004;6443813.540;4815716.319;623.452 GPS0003;6443813.017;4815714.601;623.535 GPS0002;6443810.792;4815714.952;623.676 GPS0001;6443811.195;4815716.789;623.716		
Stanje očuvanosti	S obzirom na višestoljetni utjecaj atmosferilija ovaj stećak je dobro očuvan. Sa SZ strane vidljivo je novije oštećenje postolja (sanduka) sljemenjaka. Sljemenjak je nakon arheoloških istraživanja vraćen u prvobitni položaj, ali je vidno ugrožen zbog nefiksiranog oslonca s istočne strane, a razlog tomu je spuštanje razine makadamskog puta, pri čemu su svi stećci, a osobito ovaj ugrožen zbog mogućeg odrona.		
Istraživan ili podaci u literaturi	N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164. Provedena je prva faza arheoloških istraživanja pod vodstvom T. Tomasa u travnju 2018. god. Rezultati arheoloških istraživanja još nisu publicirani, ali će prema riječima voditelja istraživanja - uskoro biti objavljeni u časopisu Starohrvatska prosvjeta.		
Opis	Sljemenjak s postoljem, dosta dobro očuvan. Na njemu se nalazi jedno oštećenje novijeg datuma. Nema natpisa, skromno ukrašen.		
Ukrasi	Plastične vrpce i plastično naznačen "krov" sljemenjaka.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina:138 (podnožje)-158 (gornji dio) cm Visina: 174 cm Širina: 63 cm Dužina postolja: 225 cm Visina postolja: 52 cm Širina postolja: 181 cm	Orijentacija	Z-I

Crteži i/ili fotografije

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Rudežine", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.RUD. 2	Tip/oblik	sljemenjak
Koordinate stećka	GPS0008;6443811.765;4815711.550;623.803 GPS0007;6443810.140;4815711.731;623.741 GPS0006;6443810.249;4815712.589;623.729 GPS0005;6443812.008;4815712.428;623.885		
Stanje očuvanosti	Dobro.		
Istraživan ili podatci u literaturi	N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Relativno dobro očuvan sljemenjak bez postolja s naglašenim krovnim dijelom koji je reljefno ukrašen.		
Ukrasi	Ukrasi s južne strane stećka: polumjesec, 5-lisna rozeta, podjela s dvije paralelne reljefne trake. Sa zapadne strane nalazi se dvostruka plastična traka sa šiljkom na vrhu koja podsjeća na motiv svijeće. Na vrhu sljemenjaka se nalazi plastični istaknuti ukras u obliku krova.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 146 cm (donja)-163 cm (gornja) Visina: 172 cm Širina: 75 cm	Orijentacija	Z – I

Crteži i/ili fotografije

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Rudežine", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA. RUD. 3	Tip/oblik	sljemenjak na postolju (sanduku)
Koordinate stećka	GPS0012;6443811.864;4815708.102;623.594 GPS0011;6443809.715;4815708.755;623.683 GPS0010;6443810.224;4815710.366;623.732 GPS0009;6443812.230;4815709.549;623.472		
Stanje očuvanosti	Na plohama sljemenjaka jasno se uočavaju oštećenja (mahovine, lišajevi i pukotine) nastali uslijed djelovanja atmosferilija. Oštećenja postolja sa zapadne i sjeverne strane.		
Istraživan ili podatci u literaturi	N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Sljemenjak na postolju (sanduku), dobro sačuvan, bez natpisa i vidljivih ukrasa (površina 'uglačana' djelovanjem afmosferilija).		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 124 -132 cm Visina:146 cm Širina: 78 cm - 88 cm Dužina postolja: 210 cm Visina postolja: 71 cm Širina postolja: 163 cm	Orijentacija	Z - I

Crteži i/ili fotografije

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Rudežine", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.RUD.4.	Tip/oblik	sljemenjak na postolju (sanduku)
Koordinate stećka	GPS0016;6443811.154;4815705.999;623.657 GPS0015;6443808.965;4815706.552;623.618 GPS0014;6443809.468;4815708.287;623.705 GPS0013;6443811.468;4815707.499;623.776		
Stanje očuvanosti	Relativno dobro očuvan stećak s tim da je površina posve "uglačana" višestoljetnim djelovanjem atmosferilija. Primjetne su pukotine i oštećenja. Prijeti mu uništenje od loših vremenskih uvjeta i raslinja.		
Istraživan ili podatci u literaturi	N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Sljemenjak na postolju (sanduku), bez ukrasa.		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina:127 cm (donja)-151 cm (gornja). Visina: 159 cm Širina: 74 cm (dno)-86 cm (vrh) Dužina postolja: 218 cm Visina postolja: 71 cm Širina postolja: 174 cm	Orijentacija	Z-I

Crteži i/ili fotografije

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Rudežine", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.RUD.5.	Tip/oblik	sljemenjak na postolju (sanduku)
Koordinate stećka	GPS0021;6443810.320;4815703.140;623.483 GPS0020;6443808.069;4815703.778;623.542 GPS0019;6443808.692;4815705.657;623.629 GPS0018;6443808.708;4815705.616;623.630 GPS0017;6443810.790;4815704.945;623.628		
Stanje očuvanosti	Postoje starija oštećenja postolja (sanduka). Prijeti mu uništenje od loših vremenskih uvjeta i raslinja.		
Istraživan ili podatci u literaturi	N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Sljemenjak na postolju.		
Ukrasi	S južne strane stećka nalazi se rozeta i mladi mjesec. Krov sljemenjaka je reljefno istaknut. Podjela prostora na polja plastičnim rebrima. Sa zapadne strane stećka reljefno rebro podsjeća na stilizirano koplje.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 128 cm (dno) – 166 cm (vrh) Visina: 181 cm Širina: 72 cm (dno) – 83 cm (vrh) Dužina postolja: 232 cm Visina postolja: 58 cm Širina postolja: 189 cm	Orijentacija	Z - I

Crteži i/ili fotografije

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Rudežine", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.RUD. 6.	Tip/oblik	sanduk
Koordinate stećka	GPS0025;6443809.716;4815700.107;623.313 GPS0024;6443807.465;4815700.947;623.390 GPS0023;6443808.004;4815702.406;623.551 GPS0022;6443810.078;4815701.807;623.351		
Stanje očuvanosti	Relativno dobro s vidljivim oštećenjima zbog utjecaja atmosferilija.		
Istraživan ili podatci u literaturi	N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Neukrašen i oštećen sanduk.		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 235 cm Visina: 47 cm Širina: 166 cm	Orijentacija	Z-I
Crteži i/ili fotografije			

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Rudežine", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.RUD. 7.	Tip/oblik	Nepoznato- fragmenti
Koordinate stećka	GPS0038;6443786.736;4815684.631;621.851		
Stanje očuvanosti	Uništeno.		
Istraživan ili podatci u literaturi	N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Razlomljeni i očito dislocirani fragmenti koji su možda dijelovi jednoga ili više stećaka.		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Crteži i/ili fotografije			

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Rudežine", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.RUD. 8.	Tip/oblik	Sanduk
Kooridnate stećka	GPS0037;6443779.979;4815696.183;623.929 GPS0036;6443780.989;4815696.191;623.535 GPS0035;6443781.116;4815694.197;623.542 GPS0034;6443779.750;4815694.163;624.008		
Stanje očuvanosti	Relativno dobro, ali dio stećka je utonuo u zemlju.		
Istraživan ili podatci u literaturi	N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Sanduk djelomice utonuo u zemlju.		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 207 cm Visina: 41 cm Širina: 140 cm	Orijentacija	SZ-JI
Crteži i/ili fotografije			

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Rudežine", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.RUD. 9.	Tip/oblik	Sanduk/ploča?
Stanje očuvanosti	Uništen, fragmentiran.		
Istraživan ili podatci u literaturi	N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Prema podacima koje smo dobili na terenu, ovaj stećak se (već je bio razlomljen u fragmente) nalazio originalno između stećaka koje smo označili kao AREA. RUD.1. i AREA.RUD.2. Fragmenti ovog stećka su sada pomjereni u stranu. Prostor ispod ovog stećka AREA.RUD.9. također je, kao i prostor ispod AREA.RUD.1., bio obuhvaćen arheološkim istraživanjem T. Tomasa. Rezultati istraživanja će nam ponuditi više informacija nakon što budu publicirani.		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Crteži i/ili fotografije			

4.4. NEKROPOLA SA STEĆCIMA NA RIČINI ("LUKA")

Nekropola sa stećcima na lijevoj obali Ričine smještena je na katastarskoj parceli naziva "Luka" (broj parcele 1323), te smo je tako zaveli u našoj dokumentaciji. Riječ je o nekoliko cjelovitih i više fragmentiranih stećaka sačuvanih u sklopu današnjeg rimokatoličkog groblja.

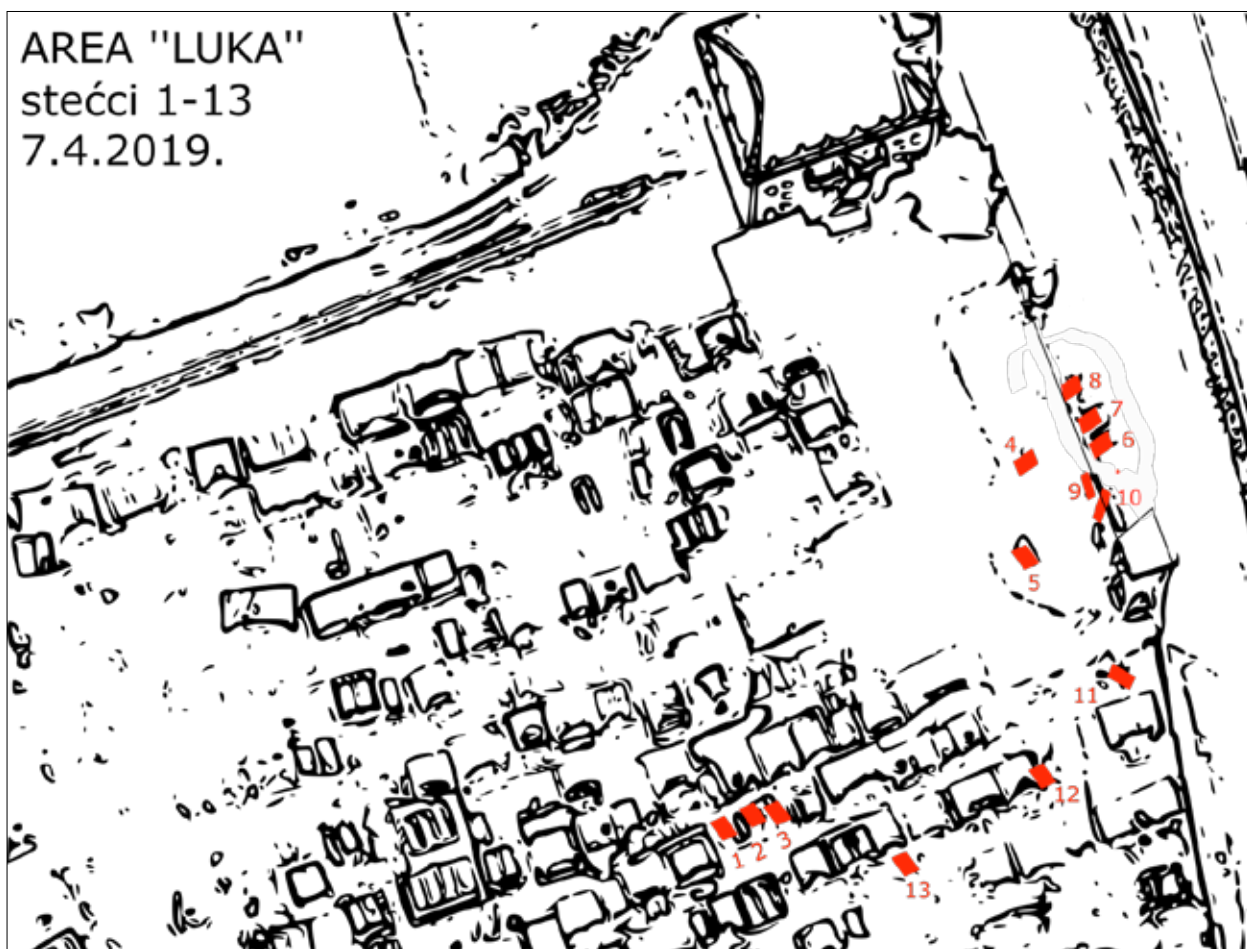
Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploče, sanduka i sljemenjaka. Bešlagić je u rimokatoličkom groblju i oko njega evidentirao 31 stećak (29 sanduka i 2 sljemenjaka) relativno dobre obrade, ali znatne oštećenosti i utonulosti.⁴¹ Lokalno stanovništvo ovo groblje naziva sv. Ružica jer postoji predaja da se u neposrednoj blizini nalazila istoimena crkva. Takvo što nije posvjedočeno arheološkim istraživanjima, ali ni pisanim vrelima.

Jedini podatci s kojima raspolažemo jesu rukopisi A. Zelenike i P. Oreča. U svome rukopisu, koji datira 18. lipnja 1976., A. Zelenika opisuje nekoliko ploča kod groblja u Ričini. Prema riječima ovoga autora, u blizini groblja nalazi se 6-7 ploča slabije obrade, klesanih od miljevine, od kojih su neke utonule u zemlju ili oštećene. Nekoliko je stećaka oštećeno izgradnjom grobnica. Uzimajući u obzir zatečeno stanje na lokalitetu, Zelenika u svojim bilješkama opravdava prijenos 4-5 ploča na lokaciju Procip.

U bilješkama od 4. kolovoza 1982., P. Oreč navodi kako je u razgovoru s Mićom Zlopašom, sinom lokalnoga gostioničara, doznao kako su stećci uz groblje prilikom pravljenja ceste gurnuti u potok Ričinu. Tijekom izgradnje puta nitko nije bio zainteresiran za spašavanje stećaka. Ovaj je mještatin izrazio želju za prijenosom spomenika ispred gostionice, no nije naišao na odobrenje oca i majke. Zlopaša je također priopćio kako je kod Galića kuća, niže Ričine, iskopao grobove manjih dimenzija koji su bili ograđeni kamenjem i pokriveni s više poklopnica. Oreč je pretpostavio da se radi o prapovijesnim ili dječjim grobovima. (Oreč, 2.8. 1982. – 3.1. 1983., Inv. br. 220)

U idućim zapisima, datiranim 24. studenoga 1989., Oreč je opisao stari put koji je išao od potoka Ričina (u starim kartama Šumelj) do Zavoznika kroz Dubravu pa do Privalja, gdje se kod Kočerina spajao s putem koji je išao u smjeru Lištice (Široki Brijeg). Autor je pretpostavio da je put išao dalje na istok prema Knešpolju i nastavljao u pravcu Žovnice. (Oreč, 1989., Inv. br. 266)

41 Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300.

Terenskim pregledom područja Ričine - Čitluk, utvrđeno je kako se u rimokatoličkom groblju, oko 100 m istočno od nekropole Ričine, nalazi 13 kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, od kojih je većina fragmentirana.

Dva su stećka uzidana u južni ogradni zid groblja, a tri smještena izvan njega. U centralnom dijelu groblja nalaze se dva sljemenjaka od kojih jedan s postoljem i jedna napola utonula ploča. Pronađeno je i nekoliko jasnih fragmenata stećaka. Primjećuje se kako sljemenjaci na ovoj nekropoli imaju karakterističan krovni dio koji podsjeća na kuću, a spadaju u red tzv. dalmatinskih sljemenjaka. Ovakvi su primjerci evidentirani na nekropolama Ričine i Donje Bare, a istih su oblikovnih svojstava i sljemenjaci koji se nalaze ispred crkve Blažene Djevice Marije u Posušju.

Skica 4: Označene pozicije stećaka i sigurnih fragmenata stećaka u katoličkom groblju (izradila: N. Čuljak).

4.4.1. TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA NEKROPOLE

Temeljna dokumentacijska kartica nekropole

Lokalitet, mjesto, grad	Ričina "Luka", Čitluk, Općina Posušje
Okvirne koordinate prostora	AREA.LUKA.6-8. GPS0050;6443898.455;4815530.424;621.822 GPS0049;6443897.608;4815528.958;621.735 GPS0048;6443897.188;4815529.346;621.743 GPS0047;6443897.924;4815530.712;621.853 GPS0046;6443897.342;4815531.312;621.853 GPS0045;6443896.611;4815529.645;621.737 GPS0044;6443895.391;4815530.513;621.765 GPS0043;6443896.036;4815531.937;621.897 GPS0042;6443895.666;4815532.245;621.913 GPS0041;6443894.979;4815530.763;621.787 GPS0040;6443894.201;4815531.235;621.810 GPS0039;6443894.893;4815532.515;621.898 AREA.LUKA.1-2. GPS0058;6443899.066;4815568.455;621.729 GPS0057;6443900.481;4815567.513;621.742 GPS0056;6443900.001;4815566.777;621.785 GPS0055;6443898.835;4815567.521;621.779 GPS0054;6443898.251;4815566.516;621.905 GPS0053;6443899.658;4815565.618;621.915 GPS0052;6443899.048;4815564.873;621.815 GPS0051;6443897.621;4815565.595;621.860
Broj stećaka	Ukupno 13 registriranih stećaka ili sigurnih fragmenata stećaka. Dva sljemenjaka u centralnom djelu katoličkog groblja. Uz njih se nalazi jedna utonula ploča ili sanduk. U groblju uz redove novih grobnica je vidljivo još fragmenta stećaka. Tri sačuvana stećka s vanjske strane ograde groblja i dva stećka uzidana u ogradu groblja. Tri stećka blizu unutarnje strane ograde groblja. Na drugim mjestima u groblju se mjestimice vide fragmenti ploča koji bi mogli ukazivati na postojanje više stećaka.

Izvori i literatura o nekropoli	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.
Arheološko istraživanje nekropole	Nije zabilježeno.
Datiranje nekropole	Kasni srednji vijek (XIV.-XV.st.).
Opis i stanje nekropole	Mali broj sačuvanih stećaka, od toga vjerojatno neki pomjereni u odnosu na prvobitni položaj. Većina stećaka u ovom groblju su znatno loše očuvanosti, oštećenosti i utonulosti. Većini stećaka prijeti uništenje od loših vremenskih uvjeta i raslinja.
Narodna vjerovanja i predaje vezane uz nekropolu	Uz dva sljemenjaka koja se nalaze u središnjem dijelu katoličkog groblja vežu se legende i priče. Navodno je stećak kojeg smo označili kao AREA.LUKA.2. osobito važan i štovan, kao mjesto pokopa nekog duvanjskog svećenika (Duvnjaci su prije često obilazili taj grob). Groblje se veže uz pogibiju velikog broja puka "za turskog vaktā" i štuje se kao mjesto na koje mještani dolaze na zavjet i neki vid hodočašća. Tijekom svakog terenskog obilaska zatekli smo lokalno stanovništvo kako obilaze groblje u molitvi. U razgovoru s njima smo saznali da je to zavjetno groblje i da se tu oduvijek dolazilo moliti.
Napomena	Vrlo je teško bilo odrediti granicu između toga koje fragmente tretirati kao stećke, a koje ne. Na koncu smo odabrali prezentirati doista jasno vidljive i sačuvane stećke i samo sigurne fragmente stećaka.
Datum	11.4.2019.

4.4.2. DOKUMENTACIJSKE KARTICE SVIH STEĆAKA NEKROPOLE

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Luka", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.LUKA.1.	Tip/oblik	Sljemenjak
Koordinate stećka	GPS0054;6443898.251;4815566.516;621.905 GPS0053;6443899.658;4815565.618;621.915 GPS0052;6443899.048;4815564.873;621.815 GPS0051;6443897.621;4815565.595;621.860		
Stanje očuvanosti	Loše, oštećen 'krovni' dio sljemenjaka.		
Istraživan ili podatci u literaturi	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Sljemenjak s plastično istaknutim krovom.		
Ukrasi	Plastični istaci krovnog dijela, teško je definirati s obzirom na sačuvanost.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 144 cm Visina: 124 cm Širina: 89 cm	Orijentacija	SI –JZ

Crteži i/ili fotografije

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Luka", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.LUKA.2.	Tip/oblik	Sljemenjak
Kooridnate stećka	GPS0058;6443899.066;4815568.455;621.729 GPS0057;6443900.481;4815567.513;621.742 GPS0056;6443900.001;4815566.777;621.785 GPS0055;6443898.835;4815567.521;621.779		
Stanje očuvanosti	Jako loše, raspuknut po dijagonalu.		
Istraživan ili podatci u literaturi	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Sljemenjak raspuknuti po dijagonalu; u taj procjep se umeću molitvice (vidi se očito davno utisnut tekst molitve Križnog puta Via crucis) i vjerski predmeti (krunice), što govori o tome da se od strane lokalnog pučanstva posebno štuje baš taj grob. Ovo možda ima veze s predajom da je ovaj stećak osobito važan i štovan, kao mjesto pokopa nekog duvanjskog svećenika (Duvnjaci su navodno prije često obilazili taj grob). Cijelo groblje se veže uz pogiblju velikog broja puka "za turskog vakta" i štuje se kao mjesto na koje mještani dolaze na zavjet i neki vid hodočašća.		
Ukrasi	Plastično istaknut dvostriješni krov sljemenjaka.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 165 cm Visina: 161 cm Širina: 106 cm	Orijentacija	SZ – JI

Crteži i/ili fotografije

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Luka", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.LUKA.3.	Tip/oblik	ploča?
Stanje očuvanosti	Loše je očuvan, oštećen i utonuo. Prijeti mu uništenje od loših vremenskih uvjeta i raslinja.		
Istraživan ili podatci u literaturi	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Fragment stećka tipa ploča(?).		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 158 cm Visina: Nepoznato Širina: Nepoznato	Orijentacija	JZ-SI
Crteži i/ili fotografije			

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Luka", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.LUKA.4.	Tip/oblik	Ploča, fragment.
Koordinate stećka	GPS0063;6443898.666;4815535.162;621.981		
Stanje očuvanosti	Loše je očuvan, oštećen i utonuo. Prijeti mu uništenje od loših vremenskih uvjeta i raslinja.		
Istraživan ili podatci u literaturi	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Stećak tipa ploča, oštećen.		
Ukrasi	Nema. Dva kružna udubljenja, vjerojatno novijeg datuma.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 154 cm Visina: 18 cm Širina: 109 cm	Orijentacija	I-Z sa blagim odstupanjem prema SI-JZ
Crteži i/ili fotografije			

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Luka", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.LUKA.5.	Tip/oblik	Sanduk
Koordinate stećka	GPS0061;6443895.007;4815540.812;622.313		
Stanje očuvanosti	Loše je očuvan, oštećen i utonuo. Prijeti mu uništenje od loših vremenskih uvjeta i raslinja.		
Istraživan ili podatci u literaturi	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Fragment sanduka.		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 166 cm Visina: 43 cm Širina: 104 cm	Orijentacija	Nepoznato.
Crteži i/ili fotografije			

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Luka", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.LUKA.6.	Tip/oblik	sanduk s postoljem?
Koordinate stećka	GPS0042;6443895.666;4815532.245;621.913 GPS0041;6443894.979;4815530.763;621.787 GPS0040;6443894.201;4815531.235;621.810 GPS0039;6443894.893;4815532.515;621.898		
Stanje očuvanosti	Ovaj stećak je puno bolje očuvan od ostalih koji se nalaze u groblju.		
Istraživan ili podatci u literaturi	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Sanduk bez ukrasa s vanjske strane ograde groblja.Vidljiv početak postolja, nije sačuvano.		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 164 cm Visina: 47 cm Širina: 90 cm	Orijentacija	SI-JZ
Crteži i/ili fotografije			

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Luka", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.LUKA.7.	Tip/oblik	Ploča
Koordinate stećka	GPS0046;6443897.342;4815531.312;621.853 GPS0045;6443896.611;4815529.645;621.737 GPS0044;6443895.391;4815530.513;621.765 GPS0043;6443896.036;4815531.937;621.897		
Stanje očuvanosti	Ovaj stećak je puno bolje očuvan od ostalih u groblju, vidljiva su oštećena od loših vremenskih uvjeta i zuba vremena.		
Istraživan ili podatci u literaturi	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Djelomice oštećena ploča.		
Ukrasi	Nepoznato.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 184 cm Visina: 25 cm Širina: 150 cm	Orijentacija	SI-JZ
Crteži i/ili fotografije			

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Luka", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.LUKA.8.	Tip/oblik	Ploča ili sanduk (nepoznato)
Koordinate stećka	GPS0050;6443898.455;4815530.424;621.822 GPS0049;6443897.608;4815528.958;621.735 GPS0048;6443897.188;4815529.346;621.743 GPS0047;6443897.924;4815530.712;621.853		
Stanje očuvanosti	Loše očuvan, oštećen i utonuo. Prijeti mu uništenje od loših vremenskih uvjeta i raslinja.		
Istraživan ili podatci u literaturi	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Utonula ploča ili sanduk.		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 167 cm Visina: nemoguće odrediti, utonuo. Širina: nemoguće odrediti, utonuo.	Orijentacija	SI-JZ
Crteži i/ili fotografije			

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Luka", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.LUKA.9.	Tip/oblik	Ploča?
Koordinate stećka	GPS0064;6443892.841;4815535.304;622.135		
Stanje očuvanosti	Loše očuvan, oštećen i utonuo. Prijeti mu uništenje od loših vremenskih uvjeta i raslinja, fragment.		
Istraživan ili podatci u literaturi	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964, 164.		
Opis	Fragment stećka tipa ploča (?) uzidan u zid ograde Groblja – Ričina. Pruža se više-manje u ravnini zida ograde.		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 174 cm Visina: Nepoznato. Širina: Nepoznato.	Orijentacija	SI-JZ
Crteži i/ili fotografije			

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Luka", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.LUKA.10.	Tip/oblik	Sanduk?
Koordinate stećka	GPS0065;6443890.234;4815536.526;622.035		
Stanje očuvanosti	Loše očuvan, oštećen i utonuo. Prijeti mu uništenje od loših vremenskih uvjeta i raslinja.		
Istraživan ili podatci u literaturi	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Stećak - vjerojatno tip sanduka, nemoguće je odrediti jer je uzidan u ogradni zid katoličkog groblja, vidljiv s obje strane ograde.		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: Nepoznato. Visina: Nepoznato. Širina: Nepoznato.	Orijentacija	SI-JZ
Crteži i/ili fotografije			

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Luka", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.LUKA.11.	Tip/oblik	Sanduk s postoljem?
Koordinate stećka	GPS0060;6443884.581;4815544.020;622.336		
Stanje očuvanosti	Loše očuvan, oštećen i utonuo. Prijeti mu uništenje od loših vremenskih uvjeta i raslinja, fragment.		
Istraživan ili podatci u literaturi	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964,164.		
Opis	Fragment sanduka s postoljem. Nedostaje ga pola, a vidljiv je početak postolja.		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 160 cm Visina: 33 cm Širina: Nepoznato.	Orijentacija	S-J sa odstupanjem u smjeru SZ-JI
Crteži i/ili fotografije			

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Luka", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.LUKA.12.	Tip/oblik	Ploča?
Koordinate stećka	GPS0059;6443885.512;4815544.875;622.039		
Stanje očuvanosti	Loše očuvan, oštećen i utonuo. Prijeti mu uništenje od loših vremenskih uvjeta i raslinja.		
Istraživan ili podatci u literaturi	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964, 164.		
Opis	Fragment ploče (?), utonuo.		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 159 cm Visina: 24 cm Širina: 84 cm	Orijentacija	SZ-JI
Crteži i/ili fotografije			

Detaljni podatci o stećcima

Nekropola	Ričina "Luka", Čitluk, Općina Posušje		
Broj stećka	AREA.LUKA.13.	Tip/oblik	Ploča?
Stanje očuvanosti	Loše očuvan, oštećen i utonuo. Prijeti mu uništenje od loših vremenskih uvjeta i raslinja, fragment.		
Istraživan ili podatci u literaturi	Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) se navodi u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine pod rednim brojem 23.292., kao prapovijesni tumul, srednjovjekovna crkva i nekropola s deset stećaka oblika ploča, sanduka i sljemenjaka. N. MILETIĆ 1988, 275; Š. BEŠLAGIĆ, 1971, 300; M. VEGO, 1964, 164.		
Opis	Fragment ploče(?)		
Ukrasi	Nema.		
Natpis ili tragovi natpisa	Nema.		
Dimenzije	Dužina: 147 cm Visina: 28 cm Širina: 53 cm	Orijentacija	SZ-JI
Crteži i/ili fotografije			

4.5. MOTIVI NA STEĆCIMA RIČINE U ŠIREM KONTEKSTU MOTIVA SA STEĆAKA

Podsjetimo se kako je još od vremena pionirskih izučavanja stećaka najviše pozornosti posvećeno upravo reljefnim motivima i natpisnoj građi. Najstariji podatak od oko 900 ukrašenih stećaka datira u XIX. stoljeće i rezultat je rada Ćire Truhelke. Nakon što je u drugoj polovini XX. stoljeća obavljen sustavni popis nekropola stećaka, znanstvenici su pokušali napraviti klasifikacije motiva, te izvršiti njihovu podjelu utemeljenu na funkciji, značenju i likovnim stilskim osobitostima. Najveći doprinos dala je Marian Wenzel koja je provela tri vremenski duža terenska istraživanja, sumirala repertoar motiva i izvršila njihovu klasifikaciju. U svojoj disertaciji *Ukrasni motivi na stećcima*, crtežima je ilustrirala oko 3.000 motiva i svrstala ih u 18 kategorija.⁴² Šefik Bešlić je svoju podjelu utemeljio na zajedničkim ili sličnim osobitostima motiva, podijelivši ih u 11 kategorija.⁴³

Nekropole općine Posušje ukrašene su solarno-lunarnim motivima, raznim vrstama križeva, ljudskim i životinjskim predstavama, heraldičkim motivima, te raznim vrstama bordura odnosno geometrijskih ukrasa i drugim simbolima na stećcima pripisivala su se različita značenja, što je slučaj i u suvremenom diskursu. Najviše pozornosti usmjereno je na interpretiranja koja se tiču religijskog konteksta, što svakako nije upitno. Očigledno je kako je ikonografski repertoar stećaka neophodno sagledati u puno širem kontekstu koji će objediniti više znanstvenih disciplina, ne isključujući pri tomu pučke tradicije, vjerovanja i folklorni repertoar u obradi tekstila i drveta. U daljnjem izlaganju dati će se kratki osvrt na moguće interpretacije reljefnih motiva evidentiranih na stećcima koji se obrađuju u ovom elaboratu.

Solarno-lunarni simboli spadaju u skupinu najbrojnijih motiva na stećcima. Kao prirodne pojave prisutni su u našoj svakodnevici. Drevne su se civilizacije orijentirale pomoću sunca i mjesečevih mijena i na njima bazirali svoje kalendare. Interpretativni okvir nije u potpunosti razjašnjen i ovisi od konteksta u kojemu se određeni simbol promatra, ranokršćanskoga, srednjovjekovnog ili paganskog. Sunce, mladi mjesec i zvijezda dobili su mjesto u heraldici, tj. na grbovima plemićkih obitelji. Mladi mjesec i šesterokraka zvijezda/rozeta nalaze se na najstarijem slavonskom grbu s hrvatskih frizikata (frizatika)⁴⁴, novca iz doba hercega Andrije, (1196. – 1204.). Isti motiv nalazimo na Fojničkom grbovniku (grbovi Ilirije i Bosne), te grbu Šubića koji su vladali tijekom XIII. i XIV. st., većim dijelom Primorske Hrvatske, Dalmacije i dijelom Bosne.

42 WENZEL, 1975.

43 Bordure, astralni motivi, krstovi, biljni motivi, oružje, simboli zanimanja, predstave životinja, predstave ljudi, scene, arhitektonski motivi, ostali motivi. Š. BEŠLIĆ, 1982, 136-140.

44 Frizikat je vrsta novca kovana po uzoru na novac salzburškoga nadbiskupa Konrada. Tradiciju su nastavili njegovi nasljednici sve do vremena kneza Andrije koji je na naličju imao polumjesec i zvijezdu te natpis ANDREA D(ux) C(roatie). GRAKALIĆ, 1990, 15-16.

Slike 42-43: Detalji motiva na stećcima (foto: E. Vučić)

Prema mišljenju A. Škobalja mjesec je kao stari slavenski poganski simbol značio pobjedu nad smrću.⁴⁵ Simbolom smrti i uskrsnuća s religijskim prizvukom, također ga smatraju D. Vidović, P. Korošec, I. Renđeo i Ž. Petrović.

Najveći broj grobnih raka orijentiran je u pravcu istok-zapad, što znači da se tijelo polagalo u grob glavom okrenutom prema istoku, odakle je Sunce izašlo na dan pokojnikove smrti. Način polaganja tijela u grob upućuje na štovanje astralnoga kulta. O tome svjedoče i spisi Tome Arhiđakona (1200. - 1268.), koji kaže da su Hrvati tijekom mjesečeve mijene izvodili magijsko-lunarni ples kako bi potjerali demone koji proždiru mjesec. Vjeruje se da mladi Mjesec znači ponovno rođenje i time pobjedu nad smrću. Prema Kužiću, postoji uvjerenje kako je simbolička slika neba u trenutku preminuća "preslikavana" na nadgrobni spomenik. Vodilo se računa i o tome u koju je stranu okrenut mjesečev srp što je otkrivao položaj Sunca i doba noći. U srednjem se vijeku orijentiralo prema jugu tako da je istok bio s lijeve, a zapad s desne strane. Ukoliko je na spomeniku polukružni (ispupčeni) dio polumjeseca usmjeren na lijevu stranu, pretpostavka je da se smrt zbilja pred zoru, a u obrnutom slučaju navečer.⁴⁶

45 A. ŠKOBALJ, 1970, 231.

46 K. KUŽIĆ, 2008, 130-133.

Slika 44: Motiv kola na stećku
(foto: E. Vučić).

U eshatološkom kontekstu to su simboli neprekidnoga životnoga ciklusa. Mjesec se rađa i nestaje te ponovno vraća prvotnom obliku. Njegova besmrtnost i za čovjeka simbolizira kontinuiran proces prijelaza iz života u smrt. Simbol mladoga mjeseca obično se nalazi sam ili u kombinaciji s motivom rozete, štita i mača i sl.

Zvijezde se na stećcima razlikuju po broju krakova i njihovom oblikovanju. Klesane su ispupčene ili urezane, bez ili unutar kruga. U literaturi nalazimo termine zvijezda ili rozeta, koji se odnose na motiv kruga iz kojega se radijalno pružaju zrake ili latice. Za tumačenje broja zraka i položaja u odnosu na mjesec, znanstvenici se služe znanjima iz astronomije. Tako sedmerokraka zvijezda označava Veneru, tj. ujutro Danicu, a uvečer Večernjaču; osmerokraka zvijezda Mars; šesterokraka Jupiter; peterokraka Saturn; a četverokraka Merkur.⁴⁷ Zvijezda je, kako tvrdi Bešlagić, *simbioza staroslavenskoga paganskoga kulta i kršćanske simbolike*, koji je u potpunosti iščeznuo, te njezinu pojavu objašnjava kao socijalnu oznaku privilegiranih društvenih slojeva ili običan ures.⁴⁸ Osim dekorativne naravi, motiv rozete može imati i simboličko značenje ovisno o tomu promatra li se kao Sunce/solarno (mimetički – oponašanje i alegorijski – način prenesenog izražavanja), zvijezda ili

47 K. KUŽIĆ, 2008, 133-135.

48 Š.BEŠLAGIĆ, 1982, 171.

cvijet. Podsjetimo se, tri su mudraca s Istoka došli u Jeruzalem pokloniti se Isusu slijedeći zvijezdu.

Obožavanje Sunca i Mjeseca sastavni je dio religije mnogih naroda, koje je preko slavenske religije ostavilo traga i nakon primanja kršćanstva. U kršćanstvu Sunce označava Krista, dok se ova dva motiva u kombinaciji javljaju u prizorima razapinjanja na križ.⁴⁹ Sunce se na stećcima najčešće prikazuje u vidu kruga obrušenoga tordiranim obručem. Solarni simboli u obliku koncentričnih krugova ili samo kruga, poznati su još paleolitskim ljudima, a razvili su se naročito u brončano doba. Ovo vrijedi i za druge simbole ove vrste: svastiku i trokraku svastiku. Simboli Sunca i Mjeseca rašireni su kod Indoeuroljana. Kod starih Grka on je naseljen dušama. Mjesec je gospodar ljudskoga života, a na njemu počivaju sjene heroja. U Mitrasovom kultu Mjesec i Sunce glavni su simboli ovoga boga. U rimsko doba polumjesec je naročito čest na nadgrobniim stelama Panonije i Galije. Solarni su disk poštivali mnogi narodi uključujući Ilire. Tako ga u svojstvu simbola zagrobnoga života i plodnosti nalazimo i na ilirskim privjescima (Vrebac). Motiv se javlja na keramičkim posudama, istočnoalpskim situlama, pojasnim kopčama i sl.⁵⁰

U kršćanskoj ikonografiji Sunce označava Krista. Krug je aureola iznad Kristove glave, a predstavlja simbol svetosti, vječnosti i Božje savršenosti. Oba se motiva često javljaju u prizorima Kristovoga razapinjanja na križ, gdje su znak opće žalosti svih stvorenja na svijetu.⁵¹ U istoj ih mjeri nalazimo na oltarnim pregradama kasnoantičkih crkvi,⁵² u ranosrednjovjekovnim rukopisima, te nešto kasnije na romaničkim slikama uz predstave raspela i Krista. Prema sv. Augustinu Sunce i Mjesec simboliziraju odnos Starog i Novoga zavjeta, jer se Stari zavjet mogao razumjeti samo uz pomoć svjetlosti kojom ga obasjava Novi zavjet.⁵³

Eshatološki kontekst ovih motiva na spomenicima svakako evocira znatan udio narodnih vjerovanja i utjecaja ranijih epoha, te pored religijskih, sadrži i heraldičke elemente. Crkva srednjega vijeka borila se protiv idolopoklonstva i prežitaka poganskih običaja. Pojava ovih simbola uz znak križa na stećcima, opovrgava bilo kakvu heretičku intonaciju.

49 R. IVANČEVIĆ, 1990, 552.

50 A. STIPIČEVIĆ, 1981, 16-17.

51 R. IVANČEVIĆ, 1990, 367, 552.

52 Đ. BASLER, 1972, 87-104.

53 D. LOVRENOVIĆ, 2009, 65.

4.6. POTREBNE MJERE ZAŠTITE I DALJNJE PREZENTACIJE LOKALITETA

Lokalitet Ričina u Čitluku (Općina Posušje) nalazi se pokraj mjesta na kojem stari kameni most premošćuje danas manje - više suho korito rijeke Ričine. Ovu zanimljivu arheološko-povijesnu cjelinu čine prekrasni most iz prve pol. XX. st., kao i kasnosrednjovjekovni nadgrobni spomenici (stećci).

[Slika 45: Prva grupa stećaka i spuštена razina puta koja ugrožava njihovu statiku \(foto: N. Čuljak, 27.2.2019.\).](#)

Riječ je o zanimljivom i intrigantnom spoju koji smješten uz današnji asfaltni put, neizostavno privlači pažnju svih prolaznika. Kada se njegovoj povijesnoj i estetskoj komponenti pribroji ljepota prirodnog okruženja u kojem je smješten, te činjenica da već tradicionalno služi i kao polazišna točka za planinarske izlete do Šimića pećine - jasno je da govorimo o lokalitetu čija je važnost tim i veća jer je višestruko uklopiv u modernu turističku ponudu Posušja. Premda je tijekom posljednjih desetljeća gradnjom putova narušena statika, ali i estetsko - ambijentalna vrijednost najljepših i najvrjednijih ostataka minulih stoljeća na ovom lokalitetu: stećaka, ipak postoji nada (i obveza!) da će se zaustaviti daljnja devastacija ovog lokaliteta u vidu bilo kakvih građevinskih i drugih radova koji narušavaju i ugrožavaju njegovu egzistenciju, ali i vizualno - estetsku komponentu cijelog arhitektonskog kompleksa na Ričini.

Slika 46: Najsjeverniji stećak vidno nakošen (foto: N. Čuljak, 27.2.2019.).

Prilikom naših obilazaka ovog lokaliteta zabilježili smo (uz Stari most) nekoliko skupina stećaka, koji predstavljaju nadgrobne spomenike kasnosrednjovjekovnih žitelja posuškog Čitluka (Ričine), čije grupiranje posve sigurno nije slučajno, nego predstavlja cjeline koje su imale značenje tadašnjem stanovništvu i vjerojatno ukazuju na rodbinske veze ukopanih, odnosno manja obiteljska grobišta, tj. nekropole. Ono što bi uklonilo bilo kakva nagađanja o pokopanim osobama ispod ovih stećaka, a istovremeno ponudilo zanimljivu priču o životu ljudi tog vremena i prostora, bila bi kompletna arheološka istraživanja grobova ispod svih sedam stećaka prve skupine. Nakon arheoloških istraživanja mogla bi se provesti antropološka i kemijska istraživanja osteološke građe i na taj način bolje rasvijetliti pitanje ukopanih ispod ovih spomenika. To sve spada u moderna multidisciplinarna istraživanja starih groblja i jedino na taj način bismo dobili potpunu sliku o antropološkim karakteristikama srednjovjekovnih žitelja Posuškog Čitluka, kao i o kvaliteti njihovog života (ishrana, bolestima od kojih su bolovali, itd.). Zaključno, uz pomoć suvremenih kemijskih i antropoloških metoda dobili bismo sve ono što se može iščitati iz osteološkog materijala pronađenoga u grobovima, nakon arheoloških istraživanja.⁵⁴

54 Do sada su (zbog ograničenih financijskih sredstava) istraženi grobovi ispod dva najsjevernija stećka, a to istraživanje je provedeno pod vodstvom arheologa Tina Tomasa. Rezultati arheološkog istraživanja bit će (prema podacima koje smo dobili od voditelja Tomasa) uskoro objavljeni u arheološkom časopisu *Starohrvatska prosvjeta* (u Splitu).

Upravo cjelovita i multidisciplinarna istraživanja mogu ponuditi dovoljno informacija koje omogućuju komparaciju građe i dobivanje potpune slike o datom lokalitetu. Nakon tih radova stećke bi trebalo adekvatno zaštititi budući da se trenutno (veljača-travanj, 2019. god.) nalaze doslovce na rubu iznad nanovo spuštenog terena kojim prolazi sporedni put uz korito rijeke Ričine. Pjeskovito tlo se svakodnevno rasipa i prijeti stvaranju klizišta kojim bi stećci mogli skliznuti na spomenuti put i biti uništeni, ali i ugroziti živote prolaznika. Posljednja faza bi obuhvatila uređenje lokaliteta kojom bi se ublažila estetska šteta učinjena srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima 'rezanjem' tla točno uz rub njihovog prostiranja. Pri tome je važno da se novim konstrukcijama ne odvlači pažnja sa samih spomenika, već da se na određen način samo ublaži prijelaz od trase puta do samih stećaka (možda u vidu nakošene travnate obloge koja bi prekrila betonske ili drugačije substrukcije koje bi nevidljivo osiguravale statiku stećaka nakon provedenih arheoloških istraživanja). Nakon provedenog potpunog istraživanja ovog lokaliteta, arheolozi i antropolozi bi mogli napraviti tekstove za nove turističke ploče⁵⁵ na ovom lokalitetu,

Slika 47: Jedinstven susret povijesne i nove arhitekture (foto: N. Čuljak, 27.2.2019.)

55 Skupina od šest stećaka na Ričini je u tijeku izrade ovog elaborata stavljena na popis za proglašenje nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. To još dodatno potvrđuje povijesnu vrijednost ovog lokaliteta, ali i stavlja određen vid zaštite koja će podrazumijevati da će se sve daljnje aktivnosti oko održavanja i istraživanja ove grupe stećaka morati odvijati uz suglasnost Federalnog zavoda za očuvanje spomenika kulture.

ali i odgovarajuće turističke brošure s ciljem prezentiranja rezultata istraživanja i bolje promocije lokaliteta.

Ovdje također možemo skrenuti pažnju na novi trend kemijske zaštite stećaka, pri čemu se misli na zaštitu od djelovanja atmosferilija. Ovaj vid zaštite novijega datuma, pri kojemu se stećke tretira kemijski u obliku u kojem se radi posljednjih desetak godina, smatramo neprihvatljivim. Naime, rezultat ovakve "zaštite" je stećak upadljive bijele boje koji više nalikuje na repliku samoga sebe. Pozivamo nadležne da doista temeljito preispitaju ovaj vid zaštite i možda ga radije odgode za neke naprednije tehnike. Na koncu, atmosferilije nisu uništile ove spomenike tijekom pet stoljeća njihove izravne izloženosti na otvorenom prostoru, te smatramo da taj vid zaštite nije toliko neophodan da se odmah obavi. Ovdje na Ričini riječ je o vrsti domaćeg kamena. Oreč, Šaravanja i Grbeša smatraju da se radi o oolitnom vapnencu⁵⁶, koji je karakterističan i podatan za umjetničku doradu i oblikovanje. Na ovim je prostorima korišten još od antike (primjer za to je antički rimski sarkofag rađen od iste vrste kamena⁵⁷, pronađen u Vinjanima kraj Posušja). Pitanje zaštite ovih spomenika (prvenstveno mislimo na stećke) koji neće biti dislocirani, odnosno ostaju do daljnjeg *in situ*, je problematika kojom bi se također trebalo pozabaviti multidisciplinarno, pri čemu ovdje samo upozoravamo na činjenicu da se uzme u obzir i ta komponenta, kojom se spomeniku uz potrebnu zaštitu jamči i zadržavanje vlastitog vizualnog identiteta. Stećak se može promatrati i kao skulptura u prostoru jer je to umjetničko djelo koje uključuje ideju, kreativnost i tehničku izvedbu. Neovisno od načina na koji se on valorizira kao umjetničko djelo, trenutak likovnosti ujedno predstavlja i kulturno-povijesni kontekst, ali i percepciju klesara i promatrača s kojima je stećak komunicirao upravo preko svoje forme i simbola.

Također bismo upozorili na potrebu ispitivanja statike i uopće oštećenja donjih dijelova Starog kamenog mosta na Ričini, budući da se s donje strane luka Mosta vide određena napuknuća i bilo bi svakako potrebno napraviti temeljiti pregled da bi se utvrdilo koji vid zaštite i sanacije zahtijeva ovaj povijesni arhitektonski spomenik iz 30-tih god. XX. st.

Neke od mjera zaštite i bolje prezentacije koje mislimo da bi bile potrebne provesti na ovom lokalitetu su:

- Izmještanje ceste koja prolazi neposredno uz stećke nešto zapadnije, čime bi se spriječio nagib stećaka ili alternativno neki vid podzide (koja ne bi bila upadljiva i odvlačila pozornost sa samih stećaka), koja bi u potpunosti spriječila daljnje slijeganje stećaka na istočnu stranu. Kao treća mogućnost predlaže se podizanje razine puta (nasipanje), kako bi se došlo u ravninu sa stećcima, što je prethodno i bilo prije "spuštanja" razine ovog makadamskog puta. Također prilikom rješa-

56 F. OREČ – K. ŠARAVANJA – I. GRBEŠA, 2013, 120.

57 F. OREČ – K. ŠARAVANJA – I. GRBEŠA, 2013, 120.

vanja problema statike ovih stećaka, bilo bi potrebno napraviti i pristupnu stazu do stećaka za posjetitelje.

Slika 48: Pogled na luk Starog kamenog mosta s donje strane (foto: N. Čuljak, 13.3.2019.).

- Zabranom prijelaza automobilima preko Starog mosta bi se bar djelomice zaštitio Stari kameni most, budući da je doslovce uz njega sagrađen novi most, koji je u potpunosti s te strane zaklonio pogled na ovo jedinstveno arhitektonsko djelo iz 30-tih god. XX. st. Također bi trebalo sanirati vidljiva oštećenja na donjoj strani luka mosta i dodatno provjeriti njegovu statiku.
- Izrada idejnog i glavnog projekta ambijentalnog osvjetljenja mosta s ciljem njegove turističke promocije.
- Postavljanje ograde mosta duž ruba korita prema stećcima u dužini 200 metara (radi posjetitelja).
- Suvremeni suhozid iza stećaka bi svakako trebalo ili ponovno presložiti ili urediti bar u visini od jednog metra ili ga u potpunosti ukloniti (uz šest monumentalnih stećaka na desnoj obali Ričine).
- Uređenje okoliša oko mosta i groblja Ričine, čišćenje korova, odnosno raslinja i trave oko stećaka, postavljanje urbanog mobilijara (klupe, stol, košare).

U produžetku slijedi mišljenje Ivana Čuture, diplomiranog inženjera arhitekture⁵⁸:

Urađeni radovi na sanaciji mosta

Postavljena je nova kolnička konstrukcija od armiranog betona debljine 10 cm. Na tu konstrukciju postavljena je dvostruka hidroizolacija i postavljen je zaštitni betonski sloj debljine 10 cm. Završna obloga je kamena ploča postavljena u pješčani nasip, a sve zajedno debljine 10 cm.

Radovi na uređenju ograde mosta - dozidana su dva nova kamena stupa sa sjeverne strane mosta prema zapadu. Ostali kameni oštećeni stupovi su dograđeni. Svi stupovi su očišćeni ošpicani i ofugirani, a ograda je zamjenjena novim metalnim cijevima i zaštićena.

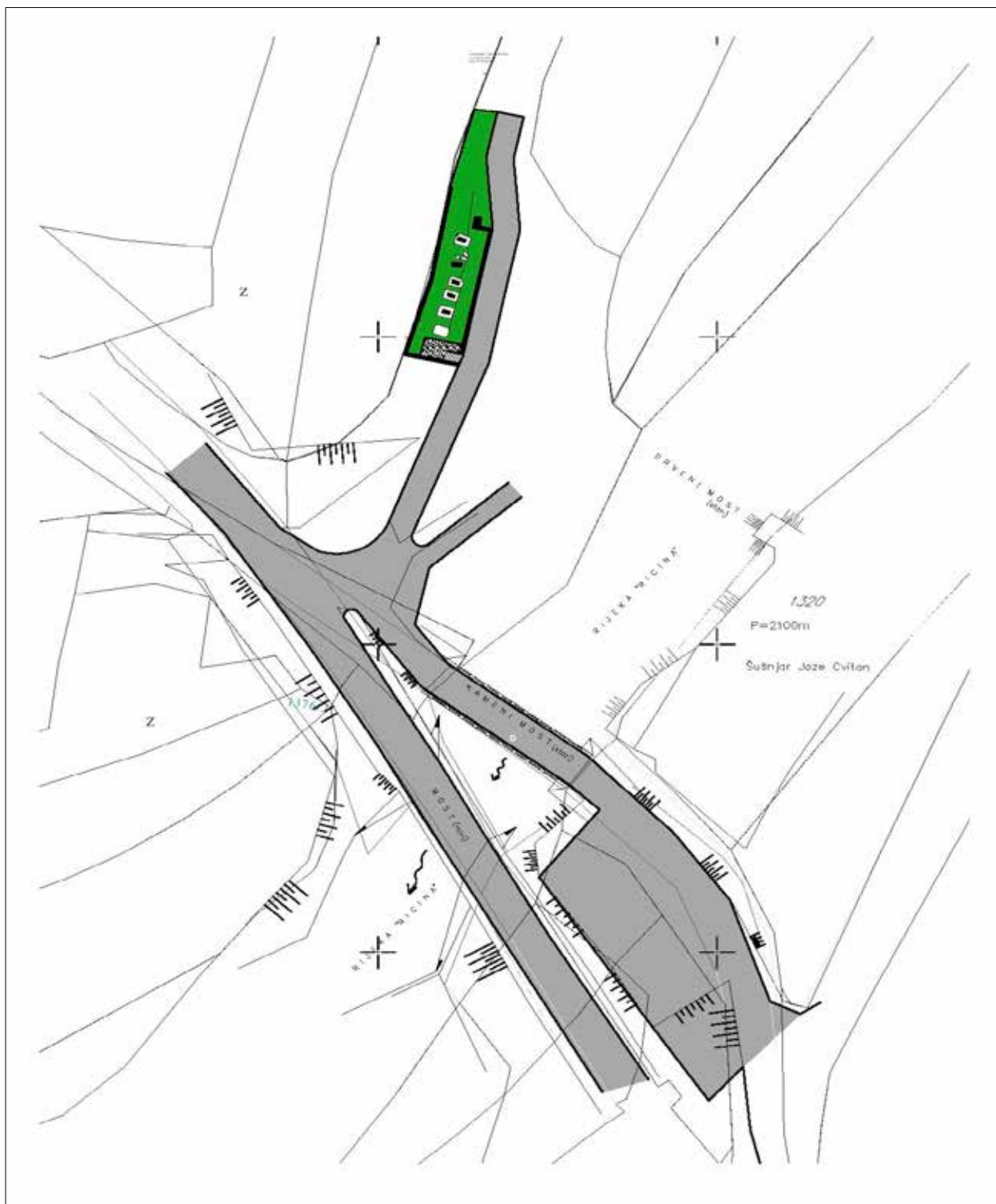
Predloženi radovi na sanaciji mosta

Sve vidljive plohe potrebno je pjeskariti i očistiti fuge. Zatim se kamene plohe očiste vodenim mlazom i fugiraju se fuge cementnim mortom.

Radovi na zaštiti stećaka

Izmjestiti postojeći put dva metra od stećaka. Zatim se lokalitet ogradi potpornim kamenim zidom visine jednog metra. Sa zapadne strane lokalitet stećaka ograđuje se ogradnim kamenim zidom visine 40 cm. Ulaz na lokalitet sa sjeverne i južne strane kamenim stubištem. Podna obloga lokaliteta je zatravljena, samo prostor ispred panoa i klupe za sjedenje je od kamenih ploča .

58 Prilažemo u cjelosti uz odobrenje gosp. Ivana Čuture, kojemu ovom prigodom zahvaljujemo na dostavljenom stručnom mišljenju.

Geodetski snimak 1: Pogled na most i stečke na desnoj obali Ričine (dostavio I. Čutura⁵⁹).

59 Ovaj snimak je moguće detaljnije pogledati u uvećanoj verziji na pripadajućem DVD-u sa fotodokumentacijom. Zahvaljujemo gosp. Čuturi na ustupljenom geodetskom snimku.

5. ZAKLJUČAK

Graditeljska baština u koju ubrajamo graditeljske cjeline, povijesne građevine i arheološka nalazišta, svjedočanstvo je ljudskog stvaralaštva od najranijih arheoloških razdoblja do danas. Njezina vrijednost ogleda se u znanstvenom, kulturno-povijesnom, ambijentalnom, etnološkom ili nekom drugom kontekstu, te kao takva posjeduje ogromnu vrijednost u suvremenom društvu. Valoriziranje kulturno-povijesne baštine Općine Posušje pridonosi jačanju svijesti o identitetu pojedinca i zajednice koja naseljava navedeni prostor, ali i šire područje.

No, činjenično stanje na terenu upućuje na zaključak kako kulturno-povijesna baština nije osobito cijenjena u lokalnom, ali ni u širem kontekstu, a kolektivna svijest o njezinom očuvanju na niskom je nivou, što dijelom proizlazi iz nedovoljnoga poznavanja same materije.

Stećci svakodnevno nestaju pod utjecajem klimatskih promjena i djelovanja atmosferilija, posebno u područjima s hladnijom klimom kao što je slučaj na prostoru općine Posušje. Drugi problem predstavljaju neadekvatna zakonska i pravna zaštita, te slaba educiranost lokalnog stanovništva.

Revizijskim istraživanjima evidentirano je nekoliko u cijelosti uništenih lokaliteta u općini Posušje. Revizijom prostora općine Posušje došlo se do spoznaja o spolizaciji stećaka, tj. njihovoj ugradnji u podzide, kapelice na rimokatoličkim grobljima, crkve, temelje kuća i drugih objekata. Slučaj je to i sa stećcima u katoličkom groblju u Ričini koji su dislocirani, razbijeni i uzidani u ogradni zid suvremenoga groblja, a prema kazivanju P. Oreča i u staru kapelicu. Dislociranjem monumentalnih primjeraka ili cijelih nekropola stećci bivaju istrgnuti iz svoga povijesnog konteksta.

Evidentno je kako je neophodno poraditi na edukaciji djece još od rane predškolske dobi, te unijeti inovacije u školske planove i programe, a sve u cilju podizanja svijesti o značaju kulturno-povijesne baštine. Očuvanje kulturno-povijesne baštine obveza je ne samo državnih institucija i općinskih organa vlasti, već i svakoga od nas.

Na koncu, potencijal kulturno-povijesne baštine općine Posušje, uključujući i nekropole stećaka koje su danas svjetsko kulturno dobro, upućuje na zaključak kako se ona može iskoristiti kao značajan turistički potencijal. Njegujući materijalne ostatke iz prošlosti, negujemo materijalnu i duhovnu kulturu, tradiciju i uspomene, te omogućavamo prosperitet sadašnjih i budućih generacija.

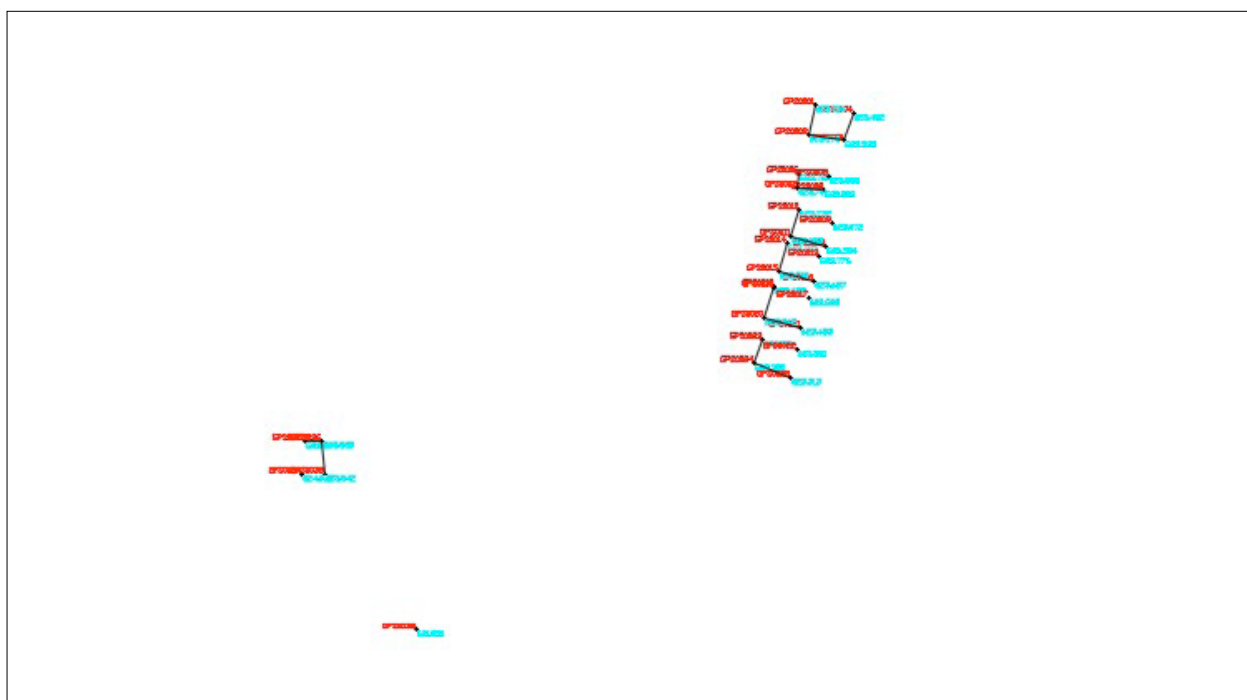
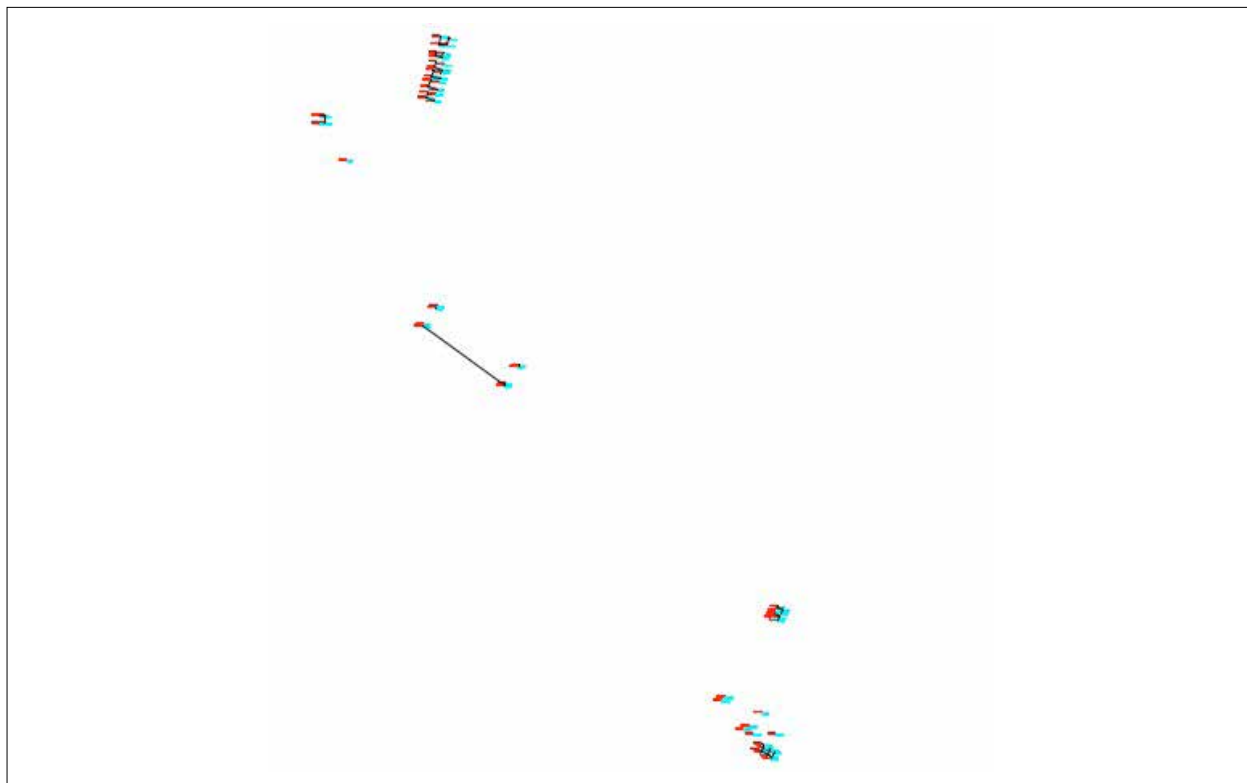
6. PRILOZI

- a) Lokalitet s povijesnom arhitekturom Ričina - Čitluk (Općina Posušje) sniman dronom (Fantom 4) za potrebe izrade ovog Elaborata. Autorice: N. Čuljak i E. Vučić.

- b) Prikaz georeferenciranih točaka povijesne arhitekture Ričine očitanih za potrebe izrade ovog Elaborata (stećci - Rudežine gore, lijevo), most ispod i stećci (Luka) dolje desno.

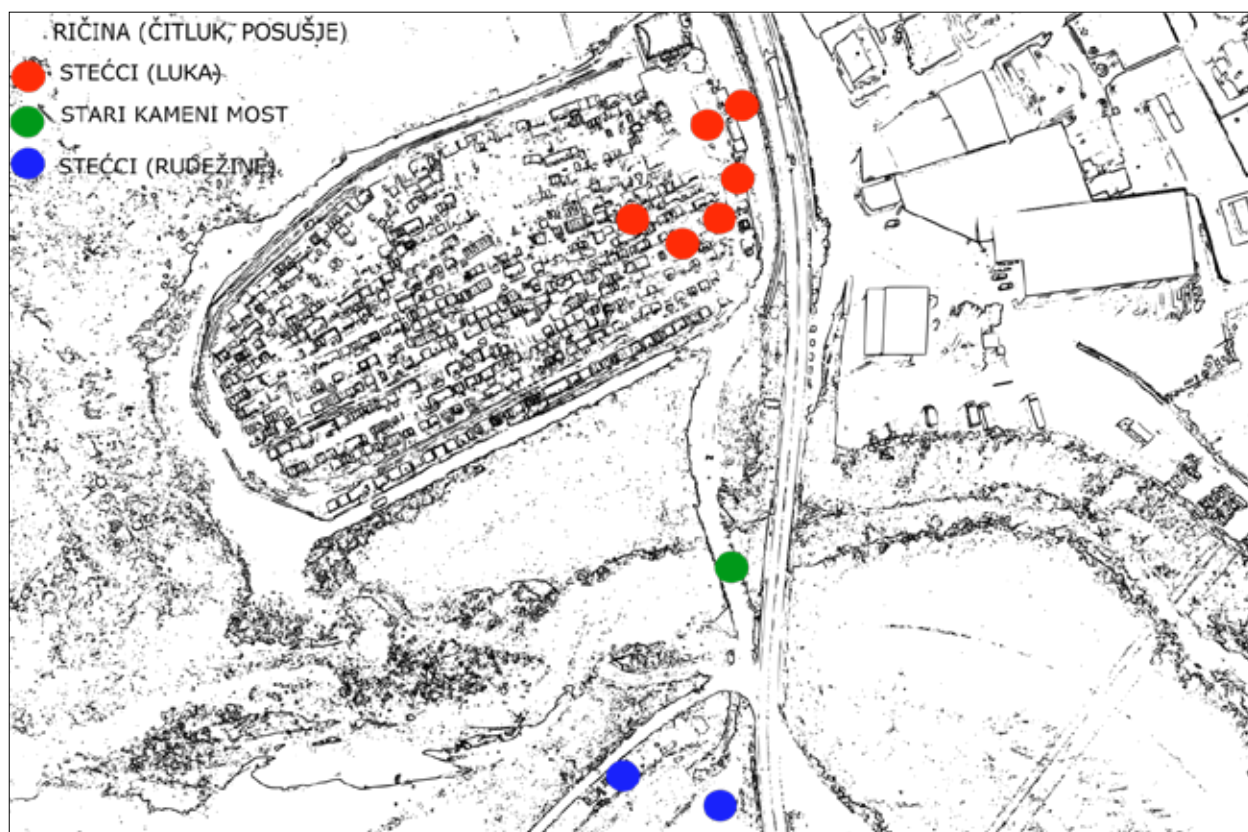

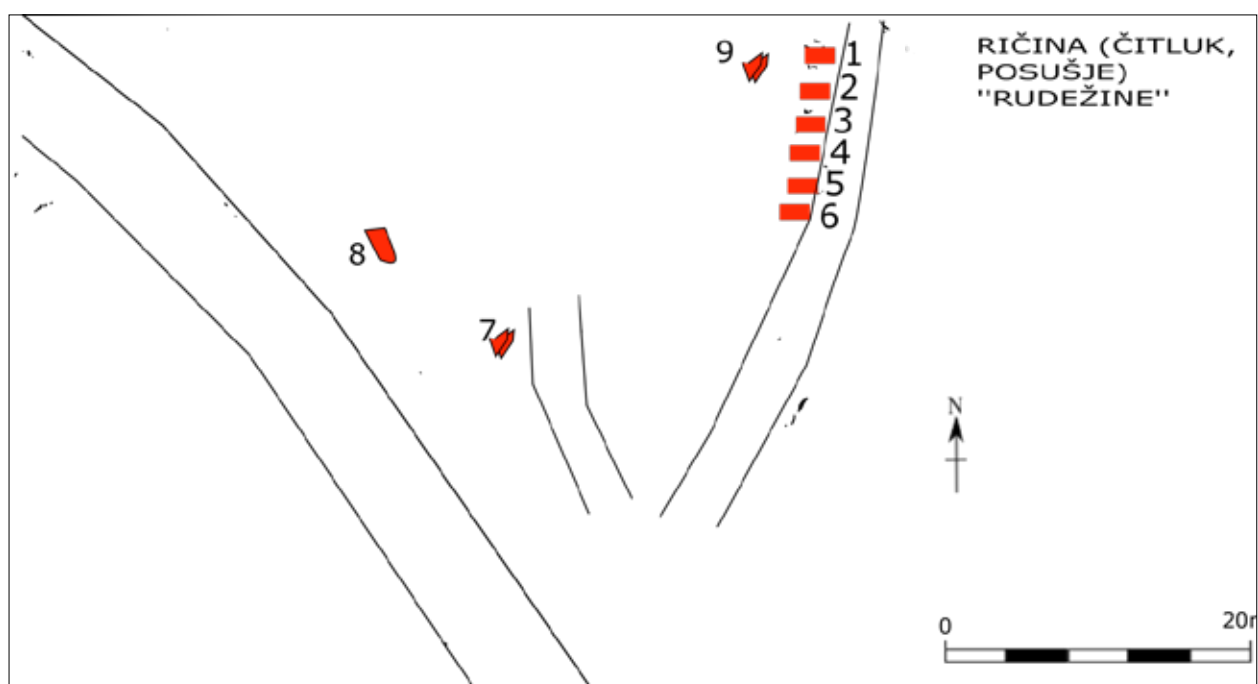
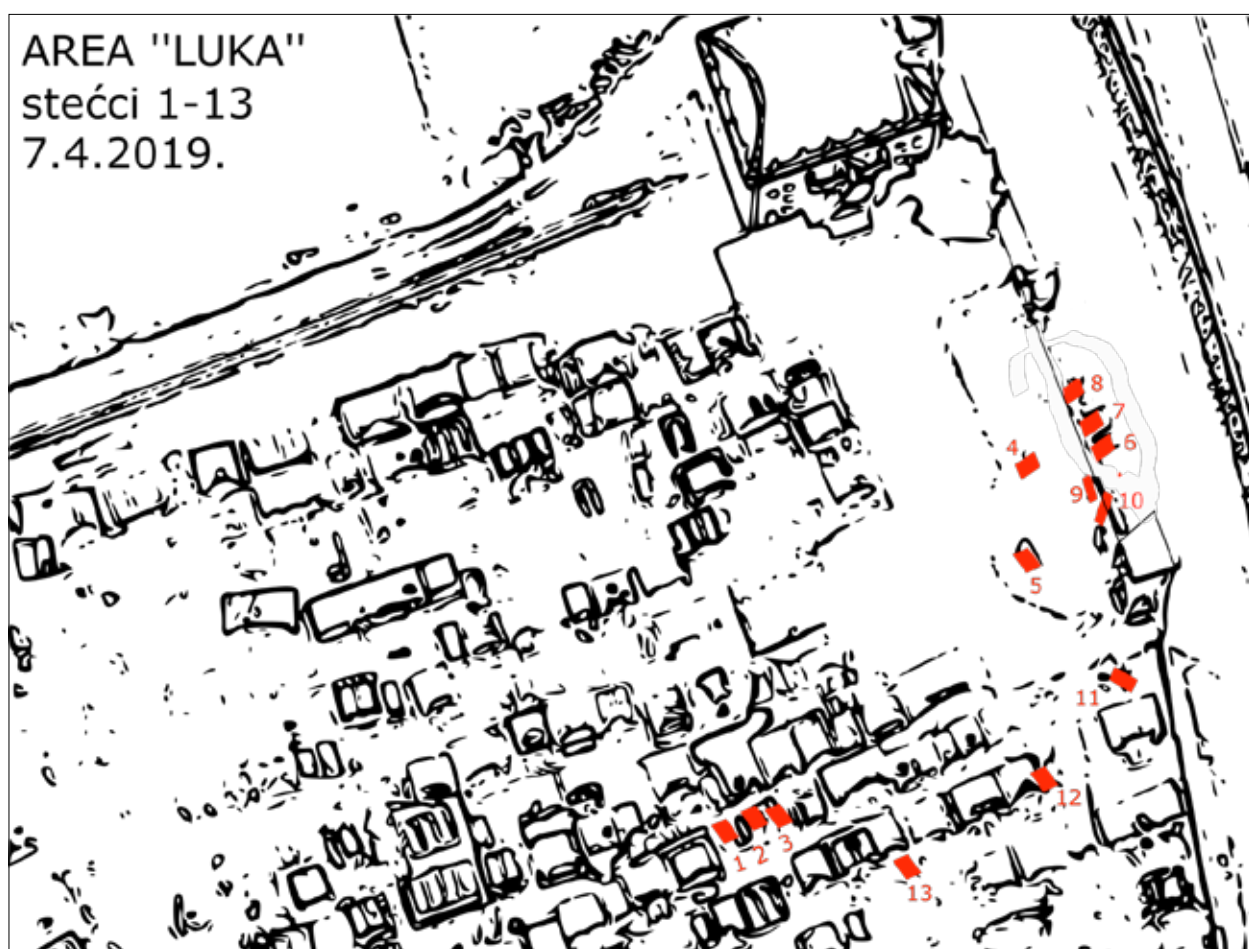
Prikaz georeferenciranih točaka Ričina - Rudežine. Detaljni popis koordinata nalazi se u dokumentacijskim karticama ovog Elaborata (za svaki stećak pojedinačno).

c) Dorađeni satelitski snimak Ričine s povijesnom arhitekturom (izradila: N. Čuljak):

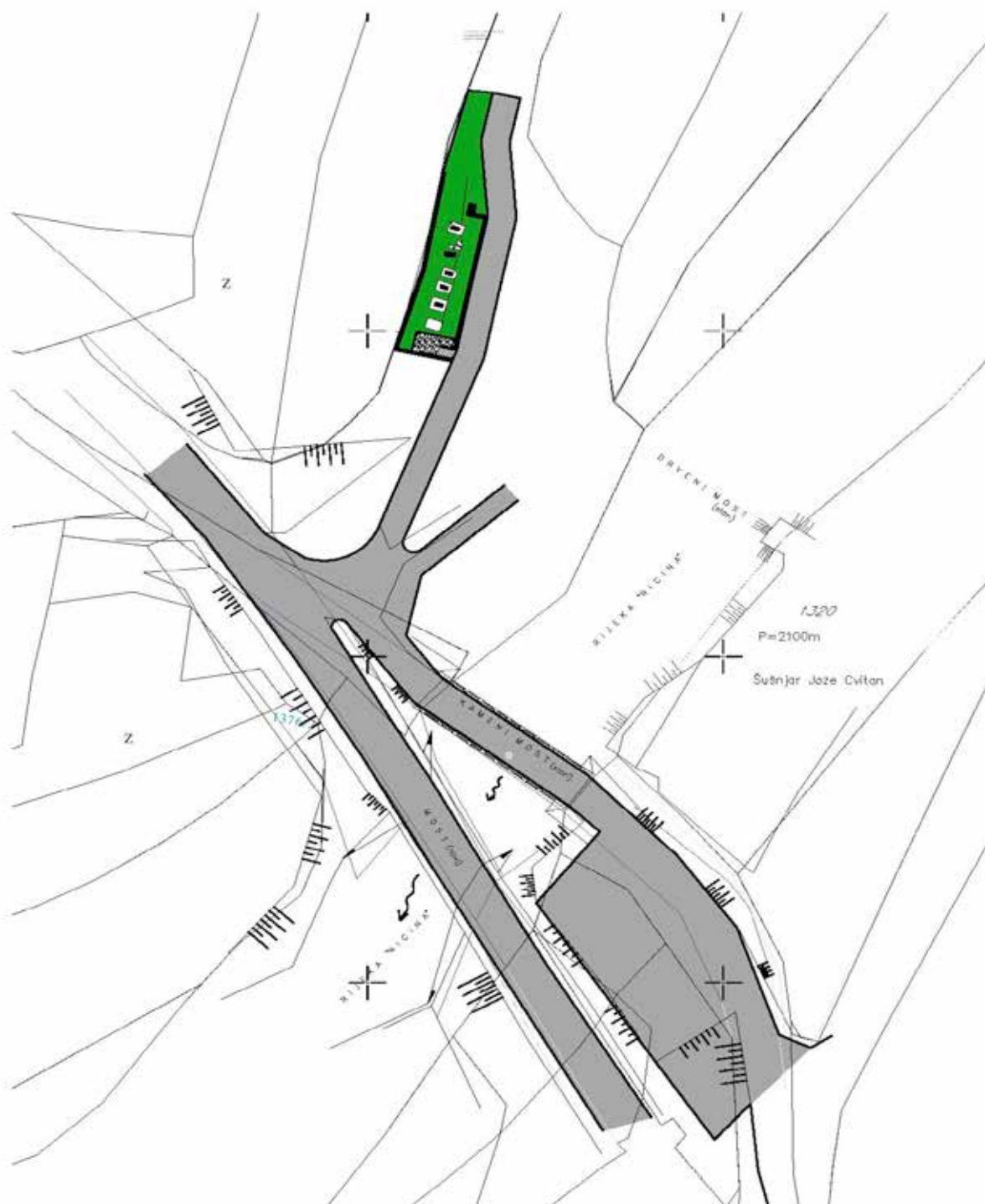

d) Orijentacijske skice evidentirane povijesne arhitekture Ričine (izradila N. Čuljak):

e) Geodetski snimak lokaliteta (dostavio Ivan Čutura, dipl. ing. arhitekture):

f) Mišljenje Ivana Čuture, diplomiranog inženjera arhitekture⁶⁰:

Urađeni radovi na sanaciji mosta

Postavljena je nova kolnička konstrukcija od armiranog betona debljine 10 cm. Na tu konstrukciju postavljena je dvostruka hidroizolacija i postavljen je zaštitni betonski sloj debljine 10 cm. Završna obloga je kamena ploča postavljena u pješčani nasip, a sve zajedno debljine 10 cm.

Radovi na uređenju ograde mosta - dozidana su dva nova kamena stupa sa sjeverne strane mosta prema zapadu. Ostali kameni oštećeni stupovi su dograđeni. Svi stupovi su očišćeni ošpicani i ofugirani, a ograda je zamjenjena novim metalnim cijevima i zaštićena.

Predloženi radovi na sanaciji mosta

Sve vidljive plohe potrebno je pjeskariti i očistiti fuge. Zatim se kamene plohe očiste vodenim mlazom i fugiraju se fuge cementnim mortom.

Radovi na zaštiti stećaka

Izmjestiti postojeći put dva metra od stećaka. Zatim se lokalitet ogradi potpornim kamenim zidom visine jednog metra. Sa zapadne strane lokalitet stećaka ograđuje se ogradnim kamenim zidom visine 40 cm. Ulaz na lokalitet sa sjeverne i južne strane kamenim stubištem. Podna obloga lokaliteta je zatravljena, samo prostor ispred panoa i klupe za sjedenje je od kamenih ploča .

60 Prilažemo u cjelosti uz odobrenje gosp. Ivana Čuture.

g) Dokumentacijski tekst o graditeljima Starog kamenog mosta na Ričini (prilažemo uz odobrenje autora Zvonimira Marića. Dostavio Ivan Čutura):

KAMENARSKO DJELO JERKE MARIĆA (1903-1990)

Zvonimir Marić

S kamenoklesarima iz Dramlja drugovao je dvije-tri godine dok nije ovladao umijećem. Nakon toga dobio je samostalan posao – obzidavanje tunelskih portala na željezničkoj pruzi Užice – Vardište u zapadnoj Srbiji. To je bio dobro plaćen posao – sjećam se kako je otac pričao da bi se za Božić vraćao kući sa svotom novca dostatnom za kupovinu komada zemlje – u ono doba zemlja se je, kao hraniteljica, cijnila više od svega. Kasnije je postu-pno uvodio u posao **dvojicu mlađe braće, Franju i Ivana – Biloga**⁶¹. Tako je postupno stekao poduzetničku ovlasnicu⁶². S pomoću nje mogao je dobivati zamašnije poslove. Na žalost, ne znam puno pojedinosti o tim poslovima prije II. svjetskog rata, **ali se sjećam da je gradio (zajedno s braćom) most na Ričini (koji je i popravljao za vrijeme rata)**, finanačku (naš bi narod rekao: *vilanačku*) vojarnu u Rakitnu, škole u Posušju (staru, na mjestu današnjega hotela koji ne ugošćuje namjernike), Klobuku i Čitluku (posuškomu), šesterokatnicu u Splitu itd. Ne znam je li gradio zgradu nekadanje Ambulante (danas je u njoj Elektra).

Kada je uspostavljena Banovina Hrvatska, 26. kolovoza 1939. osnovan je *Tehnički odjeljak banske vlasti* u Travniku, s ispostavom u Makarskoj, i tada je znatno porastao opseg javnih radova. Na žalost, brzo je došao rat, pa se nije uspjelo izgraditi sve što je zamišljeno. Jerko Marić redovito je dobivao zamašnije poslove ne samo u posuškom kraju. Iz tog razdoblja vrijedno je spomenuti *Marića lokvu*⁶³ – javno pojilište za krupnu stoku (sitna se je pojila na Krču). To je bio otvoreni kružni spremnik promjera 12-ak m, dubok oko 2 m, ali obzidan klesancima od vapnenca kako stoka ne bi upadala u vodu. Na dvama krajevima bila su betonska korita iz kojih je stoka pila, a voda se je u njih ulijevala kan-tama. Opet moram reći: na žalost. Naime, i taj je spremnik za vodu srušen u sklopu gradnje stambene zgrade na južnom prilazu Posušju. Imao je sudbinu nekoliko vrijednih građevina brzopleto srušenih iz tko zna kojih pobuda: spomenute stare škole, zgrade Napretka, pa i žandarske vojarne (nekadanjeg hotela) itd. Za sve vrijeme rata J. Marić je, zajedno

61 Obojicu su krajem 1947. godine, dakle dobre dvije i pol godine NAKON rata, „osloboditelji” ubili iako ni jedan ni drugi nije bio u ratu ni u jednoj vojsci (radili su sve vrijeme sa starijim bratom) i nisu nikomu ništa na žao učinili. Ostale su im udovice s četvero, petero siročadi.

62 Vjerojatno ju je stekao u Srbiji jer je uvijek govorio kako je bio preduzimač (a ne poduzetnik).

63 Narod ju je tako zvao očito zato što ju je gradio J. Marić, a novac je priskrbila banska vlast.

s braćom, uglavnom radio na popravcima oštećenih javnih građevina, poglavito cesta i mostova. Valja reći da se je 1938. g. doselio u Posušje, a 1940. počeo je graditi kuću. Dospio je pokriti prizemlje (gledano s dvorišne strane; s ulične strane virio je samo niski podrumski prozor) prije nego što je izbio rat, ali je već bio pripradio sve potrebno gradivo – klesance za ulično pročelje, drvenu građu, šljunak i pijesak, ručnu dizalicu itd. i, naravno – sav alat. Sve su mu to „osloboditelji” oduzeli 1945. g. i strpali ga u zatvor kao „narodnog neprijatelja”. Ipak, sačuvao je živu glavu, za razliku od braće. Nisu ga dugo držali u zatvoru jer su im bili potrebni ljudi koji znaju graditi. Valja još spomenuti kako je ta prizemnica bila pokrivena (vodonepropusnom!) armiranobetonskom pločom na kojoj se je – vrlo! Rijetki strani turisti bi zasta-jali diveći se tomu prizoru.

Poslije rata više nije mogao biti poduzetnik nego poslovođa u državnim poduzećima (Zidaru, Građevinaru, u „Režijskoj komisiji” u Grudama itd.). Došle su na red doista monu-mentalne građevine: zgrada općine (u ono doba *sreza*), zgrada Osmogodišnje škole (gdje je danas Dom kulture) i zgrada Duhanske stranice u Grudama. Postupci građenja, gledano s današnjega stajališta, bili su „faraonski”. Gotovo sve se je radilo ručno, od zemljanih do krovopokrivačkih radova. Mene bi otac često vodio na ta gradilišta (imao sam sedam-osam godina). Sjećam se goleme drvene skele po kojoj su po dvojica radnika nosila u *traljama* ili *trogama* mort (*meljtu*) ili na čivarama manji kamen, a po četverica u čivarunima klesance. Vapno se je gasilo na samom gradilištu, a *klačine* bi se palile u državnoj šumi. Voda se je dopremala iz Marića lokve u otvorenim bačvama od 200 l (a zelene grane bi ublažavale izlivanje vode) na zaprežnim kolima. Ja bih često ostajao na gradilištu po sat-dva gledajući kako pok. Petar Kovač-Mostić kleše kamen za lukove na ulazu u stambeni dio zgrade. Otac bi često s ponosom pričao kako je kao poslovođa na Duhanskoj stanici u Grudama imao „pod sobom” oko 200 radnika i 50-ak zaprežnih kola. Bilo bi zanimljivo vidjeti koliko bi danas radnika trebalo (uza sva pomagala što su nam na raspolaganju) i koliko bi trajalo građenje onakve zgrade.

Ovo je kratak prikaz mojih *zapamćenja* (kako bi rekao fra Grgo Martić) o onim davnim danima. Na žalost, u nas nema arhiva u kojima bi se čuvali dokumenti na osnovi kojih bi se mogao sastaviti vjerodostojan prikaz ovih vrijednih postignuća naših ljudi. A sve je manje i živih svjedoka onoga vremena.

U Zagrebu, 19. studenoga 2016.

7. KORIŠTENNA LITERATURA

- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III., (1988.): *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, III., Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- BAKULA, PETAR, *Hercegovina prije sto godina, ili Topografsko – historijski šematizam franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini, za godinu Gospodnju 1867. (Šematizam fra Petra Bakule)*, Mostar, 1970.
- BASLER, ĐURO, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
- BEŠLAGIĆ, ŠEFIK, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
- BEŠLAGIĆ, ŠEFIK, *Stećci, kataloško – topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.
- BEŠLAGIĆ, ŠEFIK, *Stećci na Blidinju*, Izdavački zavod Jugoslavenske Akademije, Zagreb, 1959.
- BOJANOVSKI, IVO, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim naglaskom na područje BiH). I., Prehistorijska i antička komunikacija Salona-Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora, u: *Godišnjak, Knjiga XV/Akademija nauka i umjetnosti BiH*, Centar za bal-kanološka istraživanja knj. 13, 83-153.
- ČOVIĆ, BORIVOJ, *Od Butmira do Ilira*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1976.
- DODIG, RADOSLAV, Posuški kraj u prapovijesti i u rimsko doba, u: *Ljetopis posuški*, Matica hrvatska – Ogranak Posušje, Općinsko poglavarstvo Posušje, Alfa – Zagreb, Zagreb, 27-52, 1998.
- FERMENDŽIN, EUSEBIUS, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae, 1892.
- FIALA, FRANJO, - Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine, Razvaline u Gracu, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, V, Sarajevo, 145-159; 511-532, 1893.
- GRAKALIĆ, MARIJAN, Najstariji hrvatski (slavonski) grb, u: *Hrvatski grb (grbovi hrvatskih zemalja)*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1990.
- GUNJAČA, STJEPAN, Ubikacija srednjovjekovnog castruma Brečevo, *Rad JAZU*, Zagreb, 1957.
- IVANČEVIĆ, RADOVAN, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990.
- JOLIĆ, ROBERT, Položaj, nazivlje i prvi spomen posuških naselja, u: *Ljetopis posuški*, Matica hrvatska – Ogranak Posušje, Općinsko poglavarstvo Posušje, Alfa – Zagreb, Zagreb, 1998., 7-13.
- JORGA, NICOLAE, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle (seconde série)*, Paris, 1899.
- JUKIĆ, VELIMIR, Osnovni podatci o geološkoj građi, geomorfologiji i hidrogeologiji područja Općine Posušje, u: *Ljetopis posuški*, Matica hrvatska – Ogranak Posušje, Općinsko poglavarstvo Posušje, Alfa – Zagreb, Zagreb, 1998., 15-26.
- KUŽIĆ, K., Kamik i zvijezde, u: *Izložba: Stećci, 4. rujna 2008.-2. studenoga 2008.*, Galerija Klovićevi dvori, 130-137, Zagreb, 2008.
- LOVRENOVIĆ, D., Topografija stećaka u BiH – gradovi mrtvih, u: *Izložba: Stećci, 4. rujna 2008.-2. studenoga 2008.*, Zagreb, 2002., 140-195.
- LOVRENOVIĆ, D., *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka – monografija*, Rabic, Sarajevo, 2009.
- LOVRENOVIĆ, D., *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2013.
- MILETIĆ, NADA, "Ričina" u: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 3, Sarajevo 1988., 275.
- MILETIĆ, NADA, *Stećci, Umetnost na tlu Jugoslavije*, Beograd – Zagreb – Mostar, 1982.
- MILOŠEVIĆ, ANTE, *Stećci i Vlasi, Stećci i vlaške migracije XIV. i XV. st. u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni*, Regionalni Zavod za zaštitu spomenika kulture, Split, 1991.

- OREČ, FRANO – ŠARAVANJA, KREŠIMIR – GRBEŠA, IGOR, Graditeljska baština od kamena na području Općine Posušje s posebnim osvrtom na stanje objekata od miljevine, Zbornik radova sa 1. Međunarodnog Simpozija o kamenu *Hercegovina – zemlja kamena*, br. 6, Mostar, 2013, 112-127.
- OREČ, PETAR, 1977. - Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude i Lištica), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, NS, XXXII, Sarajevo, 181-291.
- OREČ, PETAR, 1982. - Ranokršćanska dvojna crkva kod Posušja, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, NS, 37, Sarajevo, 55-85.
- OREČ, PETAR, Zabilješke iz 1952, Inv. br. 528, Arhiv franjevačkog muzeja **U kući oca mojega**, Posušje.
- OREČ, PETAR, Zabilješke iz 1974., Inv. br. 245, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje.
- OREČ, PETAR, Zabilješke iz 1989., Inv. br. 266, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje.
- OREČ, PETAR, Zabilješke od 14. 10. 1983., Inv. br. 528, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje.
- OREČ, PETAR, Zabilješke od 2.8. 1982. – 3.1. 1983., Inv. br. 220, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje.
- OREČ, PETAR, Zabilješke od 6. 8. – 1. 11. 1969., Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje.
- OREČ, PETAR, Zabilješke od 6.8. 1976. – 31.8. 1976., Inv. br. 241, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje.
- OREČ, PETAR, Zabilješke od 26.9. 1979. – 7.3. 1980.; Inv. br. 244, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje.
- OREČ, PETAR, Zabilješke: Posušje u pisanim izvorima, Inv. br. 527, Arhiv franjevačkog muzeja *U kući oca mojega*, Posušje.
- PETRIČUŠIĆ, RUŽICA, Stećci (s osobitim osvrtom na stećke u posuškom kraju), u: *Ljetopis Posuški*, Matica hrvatska, Posušje, 1998., 75-85.
- PETRINEC, MAJA, *Groblja od 8.-11.stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2009.
- SKOK, PETAR, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1971.
- STIPIČEVIĆ, ALEKSANDAR, *Kultni simboli kod Ilira*, Akademija nauka i umjetnosti, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 10, Sarajevo, 1981.
- ŠIMUNOVIĆ, VJEKOSLAV, Hijerarhija centralnih naselja zapadne Hercegovine, u: *Acta Geographica Croatica*, Vol. 32, Zagreb, 1997., 125-144.
- ŠKOBALJ, ANTE, Rasprostranjenost stećaka i njihova povezanost s gomilama i gradinama, u: *Obredne gomile*, Sveti križ na Čiovu, 1970.
- THALLÓCZY, LUDWIG, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München – Leipzig, 1914.
- VEGO, MARKO, *Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878.*, Čitluk, 1981., 144.
- VEGO, MARKO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Savjetlost, Sarajevo, 1957.
- VEGO, MARKO, *Bekija kroz vijekove*, Narodni univerziteti Grude i Posušje, Sarajevo, 1964.
- WENZEL, MARIAN, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965.

8. RESEARCHSTUDY ON THE PROTECTION AND UTILIZATION OF ARCHITECTURAL HERITAGE IN RIČINE AREA

This study on the protection of cultural heritage in Ričina (Posušje municipality) presents the results of field research conducted by the authors. In order to avoid omissions and to obtain data on the necropolis and the Old bridge, authors had used available non-destructive field research methods, including study of maps, satellite images, etc. They also studied all written sources about this monuments, and made an interviews with the locals, in order to deliver an expert oppinion on the measures of protection of this cultural heritage, as well as to provide complete data on the medieval tombstones and the Old bridge in this area. The authors aim was to create the initial database for further archaeological research of the site and the study that will have documentary and scientific nature. Therefore, this study contains data on each medieval tombstone registered during the field survey of Ričine area (February/March 2019.), topographic and ortophotomaps, aerial photographs, and experts oppinion on the appropriate protective measures that should be taken.

9. PODATCI O AUTORIMA I SURADNICIMA

dr. sc. Nina Čuljak

Diplomski studij Povijesti umjetnosti i Arheologije dovršila je 2008. god. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Poslijediplomski doktorski studij "Arheologija istočnog Jadrana" dovršila je 2017. god. na Sveučilištu u Zadru (R. Hrvatska). Od 2008. god. djelatnica je Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru (Studij arheologije). Kao član stručnog tima sudjelovala je na više arheoloških istraživanja. Autorica je nekoliko znanstvenih i stručnih radova.

dr. sc. Edita Vučić

Diplomirala je Arheologiju i Povijest umjetnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru (2011.) U prosincu 2018. uspješno je obranila doktorsku disertaciju na temu *Kasnorednjo-vjekovne nekropole stećaka zapadne Hercegovine*. Od 2012. god. zaposlena je na Fakultetu prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mostaru, a od 2015. god. angažirana je i na Odjelu za Arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru.

Josipa Penava

Diplomirala je studij Arheologije i Hrvatskog jezika i književnosti 2018. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru. Tijekom i nakon fakulteta sudjelovala na više terenskih istraživanja: Iskopavanje kasnoantičkog kompleksa Crkvine - Rivine 2012., nastavak arheoloških istraživanja Crkvine - Rivine 2013., revizijsko istraživanje Doci - Ljubuški 2013., završetak arheoloških istraživanja Crkvine - Rivine 2014., arheološka istraživanja Ljubuški 2014., revizijsko istraživanje Doci - Ljubuški 2014., revizijsko istraživanje lokaliteta Stinjavica - Posušje 2014., arheološka istraživanja Ljubuški 2015., arheološko istraživanje Ošlje 2015., konzerviranje arheološkog lokaliteta kasnoantičke dvojne bazilike u Gracu 2015. godine.

